

HADİSİN ARAP DİLBİLİMİNE ETKİSİ VE HADİSLE İSTİŞHÂD MES'ELESİ

Muhittin UYSAL*

INFLUENCE OF HADITH ON THE ARABIC LANGUAGE AND MATTER OF EVIDENCE WITH HADITH

In general, the Islamic sciences influenced each other, undoubtedly. Especially, this mutually interaction happened between hadith and Arabic language in method, terminology, style and practice. The erudites of hadith exposed detailed conditions and rulers in their disciplines. But the Arabic linguists followed the erudites of hadith, together a lot of lacking, and, reproduced their conditions and rulers.

According to scholars who researched the matter of evidence in language with hadith, suitable hadiths for evidence are those: Prophet's registered hadiths in first century; famous and consecutive hadiths; the hadiths used in the prayers; prophet's short, concise and pithy hadiths; prophet's letters; Prophet's speeches for Arabic tribes with their local languages and the hadiths rumoured from different channels, but their utterances are identical.

GİRİŞ

Hadis, zaman-zaman câhiliye dönemine de atıflar yaparak, özellikle Hz. Peygamber dönemindeki insanların örf ve âdetleri, günlük yaşantıları, dînî ve kültürel hayatları hakkında sağlam yollarla bilgi aktaran bir ilim dalıdır. Bu bağlamda, onun, doğal olarak Tefsir, Fıkıh, Tarih ve Arap Dilbilimi ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Hatta daha sonraki dönemlerde bağımsız ilim dalları haline gelen Siyer, Kelam ve Tasavvuf gibi ilimlerin de Hadis ile alışverişlerinin bulunduğu bilinmektedir. Hadis ile diğer ilimler arasındaki bu ilişki, söz konusu ilim dallarından bazıları için hayâtî önemdedir. Söz gelişi, "Acaba Hadis olmasaydı Fıkıh, Siyer ve Tasavvuf ilimleri bugün ortada olur muydu?" şeklindeki bir soru, bizce gerekli ve yerinde bir sorudur.

Hadis ile Arapça arasındaki ilişki veya birbirinden yararlanma anlamında alışveriş, tahmin edilen ve söylenenlerden daha sıkı bir ilişki ve alışveriştir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi, hadislerin Arapça olması sebebiyle, doğal olarak, Arap dilbilimi ile bu ilim dalı arasında metod, terminoloji, tenkit ve eser telif yöntemi gibi hususlarda bir tür etkileşim ve birbirinden yararlanma söz konusudur.

Arapça, bugün dünyada yaygın olarak yaşayan dillerin en eskisi ve en uzun ömürlüsüdür. Sami dil ailesi içinde en mükemmel olanıdır. Aynı dil ailesinden İbranca, Âramca ve onun doğu lehçesine dayanan Süryanca, vaktiyle geniş bir alana yayıldı.

* Yrd.Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. muysal@selcuk.edu.tr.

rı halde, bugün neredeyse yok olup gitmişlerdir. Buna mukabil Arapça böyle bir sonuçla karşılaşmamış, sahip olduğu esneklik, iştikak ve mecaz zenginliği sayesinde, bir kültür ve medeniyet dili olarak varlığını sürdürmüştür. Bu dilin gelecekte de ölmeyeceğini ve değerlerin dili olmaya devam edeceğini kesin olarak söyleyebiliriz. Zîra, Kurân ve Hadis gibi iki muhkem kaleye sahiptir.

Arap dili ile uğraşan filologlara göre, bu dilin Kur'ân'dan etkilendiği ve hatta Kur'ân'ın bu dilin kaynağı olduğu tartışmasız olarak kabul edildiği halde, hadislerin durumu ve onlarla istişhâd konusu, dilciler arasında görüş ayrılıkları bulunan bir mesele olmuştur.

Bu itibarla çalışmamızda, önce "Hadis ilminin Arap dilbilimine, özellikle metot, terminoloji ve eser telif tekniği açısından etkileri" incelenecek, bilâhare "Arap dilinde hadislerle istişhâd mes'esi" irdelenecektir. Problem, "Arap dilbilimi" terimine, Morfoloji (sarf) ve Sentaks (hususî nahiv) diye iki kısma ayrılan Gramer (İlmu'n-nahv) ile birlikte, kelimelerin toplanıp tespiti ve doğru kullanımıyla ilgilenen Leksikografi (İlmu'l-müfredât=sözlükbilim) gibi ilim ve unsurların tamamını kapsayacak bir anlam yüklenerek ele alınacaktır. Ayrıca sözü edilen meselelere hadislerden örnekler sunulacak, bugüne kadar yazılıp söylenenlerden hareketle, konu, bir sonuca bağlanmaya çalışılacaktır.

"Hadis ilminin Arap dilbilimine etkisi" konusunda, diğer dilbilim ve hadis kaynakları yanında, İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Öğretim üyelerinden Dr. Şerefuddîn Ali er-Râcihî tarafından kaleme alınan "*Mustalahu'l-hadis ve eseruhu ale'd-dersi'l-lügavî mde'l-arab*" adlı çalışma, gerek metot, gerek muhtevâ açısından önemli ölçüde yararlandığımız bir eser olmuştur. Yazar, Arap dili öğretim üyesi olmasına rağmen, söz konusu eserde, erken dönemlerden itibaren Arap dilbilimcilerin, önemli ölçüde hadisçilerden etkilendiklerine dair kanaatlerini vurgulu, biraz da iddialı bir üslûpla ortaya koymaktadır. Kendine göre ulaştığı kanaatleri, uzun ve emek isteyen çalışmalar ve mukayeseli tetkiklerle ulaşılmış kesin yargılar tarzında sunmasını ve biraz da hamâset kokan üslûbunu uygun bulmamakla birlikte, bazı tespit ve kanaatleri kayda değer görülmüş ve bu çerçevede eserden yararlanılmıştır.

Çalışmamızın ikinci önemli başlığı olan "Arap dilinde Hadis ile istişhâd" konusıyla ilgili olarak, tespit edebildiğimiz kadarıyla, bugüne kadar Türkiye'de akademik çevrelerde iki çalışma yapılmıştır. Bunlar, önce Hüseyin Tural tarafından yapılmış "*Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'esi*" adlı kısa makale ölçüsündeki araştırma ile; daha sonra M. Reşit Özbalkıç tarafından ortaya konulmuş "*Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*" adlı, daha çok emek verilmiş bir kitap çalışmasıdır. Türkiye dışında yapılmış bir diğer çalışma da, Muhammed el-Hıdr Huseyn tarafından Mısır Arap Dil Akademisi'ne sunulmak üzere hazırlanmış "*el-İstîşhâd bi'l-hadis fi'l-lügâ*" adlı makaledir. Bu üç çalışma bizim için ufuk açıcı ve önemli ölçüde yol gösterici olmuştur.¹

¹ 1952-1954 yılları arasında Ezher Şeyhi olarak görev yapan Muhammed el-Hıdr Hüseyin'in bu makalesi, 1965 yılında Kahire'de neşredilen *Mecelletu Mecma'i'l-lügati'l-arabiyye* adlı derginin 3. sayısında yayımlanmıştır. Burada konu ile ilgili olarak, bu çalışmada kullanmadığımız yeni akademik araştırmalardan bir kaçının adını vermemez faydalı olacaktır:

Kitaplar: Hadice el-Hadîsî, *Mevkifu'n-nuhât mine'l-ihcâcî bi'l-hadisîş-şerif*, Bağdat, 1981; Mahmud Feccâl, *es-Seyru'l-hâsîs ile'l-istîşhâd bi'l-hadis fi'n-nahvi'l-arabî*, nşr. Nâdî Ebhâ el-Edebî, 1986; Hasen Musa eş-Şâir, *en-Nuhât ve'l-hadis*, 1. bsk. 1980; Süheyr Muhammed Halife, *Kazâyâ el-istîşhâd bi'l-hadis fi'n-nahv ve şevâiduh fi'l-Muğnî*, Matbaatu's-saade, 1982; Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî, *Riyâdetu'l-istîşhâd fi'l-*

I. HADİSİN ARAP FİLOLOJİSİNE ETKİSİ

İslâm'in iki kaynağı olan Kur'ân ile hadisler, Arapça'nın kelime ve cümle yapısına, dilbilgisi kurallarına ve edebî sanatlarına tesir etmiş; yüzyıllar boyunca dilin bozulmasını önledikleri gibi, zenginleşmesine de katkı sağlamışlardır.

Dînî ilimlerle uğraşanların Arap dilini öğrenmeye olan ihtiyaçları, izah gerektirmeyecek kadar açık bir husustur. İbn Fâris'in (395/1005) söylediği gibi, Kur'ân, Sünnet ve Fıkıh ilimleriyle ilgilenen herkesin, zorunlu olarak Arapça bilmesi gerekir. Çünkü Kur'ân Arap diliyle inmiştir ve Hz. Peygamber de bir Araptır. Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in Sünneti'nde bulunan, mânâsı kapalı her kelimeyi veya hârîka söz dizisini anlamak isteyen kişinin, Arapça'yı öğrenmekten başka bir seçeneği yoktur.² es-Suyûtî de, aynı gerekçelerle, Arapça öğrenmenin, farz-ı kifâye veya vâcip olduğunu söylemiştir.³

Bu araştırmanın ikinci bölümünde, hadisin ve hadisçilerin, rivayetlerin nakli sırasında, özellikle lahın, tashîf ve tahrîf gibi kelimelerle ifade edilen hataların düzeltilmesinde Arapça ve dilcilerden nasıl yararlandıkları dolaylı da olsa dile getirilecektir. Bu sebeple, bu bölümde, daha ziyade Hadis ilminin, girişte çerçevesini çizdiğimiz anlamıyla, Arap dilbilimini ne yönlerden etkilediği sorusuna cevap bulmaya çalışacağız.

Hadisin, hicrî ikinci ve üçüncü asırda ortaya koyduğu gelişme o kadar dikkate değer durumdadır ki, bu ilmin birçok açıdan, birçok ilim dalına, özellikle nahiv ilmine ve bütünüyle Arap dilbilimine etkisi konusunda söylenecekler, ne kadar çok olursa olsun, asla mübâlâğa sayılmamalıdır.

Öyle anlaşılıyor ki, Arap dilbilimi, birçok dînî ilim gibi, Hadis'in gölgesinde doğup gelişmiştir. Bu bağlamda Hadis ilminin, Arap dilbilimine etkileri, rivayetlerin

→ →

Jüğa end Halil b. Ahmed; Abdul-Âi Sâlim Mükerrrem, el-İhticâc bi'l-hadîsi's-şerîf fi mecâlî'd-dirâsât en-nahviyye; Muhammed Dârî Hammâdî, el-Hadîsu'n-nebeviyyu's-şerîf ve eseruh fi'd-dirâsât el-lüğaviyye ve'n-nahviyye, el-Lecnetu'l-vataniyye li'l-İhtifâl bi matla'l-karn el-hâmise aşera el-hicrî, Irak, 1402;

Tezler: Abdulcevâd Fersiyye, *el-Hadîsu'n-nebevî min haysul-lüğa ve'terkîb ve'l-üslûb* (Sahîh-i Buhârî Örneği), Doktora Tezi, Tunus Üniversitesi; Süleyt Davud Kîlî, *Üslûbul-istîşâh fi's-Sahîhayn*, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 1405; Ahmed Muhammed Fülehy, *el-Hazf fi'l-hadîs en-nebevî min İnlâli kitabı Riyâzi's-Sâlihin*, Yüksek Lisans Tezi, Yermuk Üniversitesi, 1987; Hâmid Suaylyik, *er-Râbui'l-lafzi fi'lüğai'l-hadîs eş-şerîf* (Muhtasaruz-Zebîdî Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Yermuk Üniversitesi, 1990; Muhammed Dârî Hammâdî, *el-Hadîsu'n-nebevî ve eseruh fi'd-dirâsât el-lüğaviyye ve'n-nahviyye*, Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi, Arapça Bölümü, 1973; Süleyman İbrahim el-Matrûdî, *el-İstîşâh bi'l-hadîs en-nebevî ve eseruh ale'l mesâil en-nahviyye ve's-sarfiyye*, Yüksek Lisans Tezi, İmam Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi, 1403; el-Mekkî Kisdî, *el-İhticâc bi'l-hadîs en-nebevî fi'l-lüğa*, Yüksek Lisans Tezi, 5. Muhammed Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1995.

Makaleler: es-Seyyid Rızk et-Tavil, İmâmu'n-nuhât ve kazıyyetu'l-istîşâh bi'l-hadîs, 1988; Muhammed Fülful, Mevkıfu Abdilkâdir el-Bağdâdî mine'l-İhticâc bi'l-hadîsi'n-nebevî fi'n-nahvi'l-arabî, Mecelletu Câmi'atu'l-Ba's, 1990; Mînşâvî Osman Abbûd, el-İhticâc bi'l-hadîs fi'l-lüğa; Ahmed Hîndâvî Harfîç, el-Hadîsu'n-nebevî masdarun min mesâdirî'n-nahv, Riyat, Külliyyetu's-Şerî'a; Halil Bünyân el-Hassûn, Bağdat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi; Mahmud Husnî Mahmûd Menşûr, Mecelletu mecma'l-lüğa el-arabiyye, Ürdün.

² Ebû Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya, *es-Sâlibî fi'l-fikri'l-lüğa ve süneni'l-arab fi'l-ke'lâmîlâ*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, ty, s. 50. Krş. Şerefuddîn Ali er-Râcihî, *Mustalahu'l-hadîs ve eseruh ale'd-dersi'l-lüğavi*, 1. bsk. Dâru'n-nahda el-arabiyye, Beyrut, 1983, s. 15.

³ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Müzhîr fi ulûmi'l-lüğa ve envâli'lâ*, 3. bsk. Dâru't-türâs, thk. Muhammed Câde'l-Mevlâ Beğ ve arkadaşları, ty, II, 302; es-Suyûtî, *el-İktirâlı fi'l-İlmi usûli'n-nahv*, nşr. A. Suphî Furat, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975, 42.

naklinde isnâd sisteminin kullanılmasından, tahammül ve edâ yöntemleri, râvide aranan şartlar, senet ve metin konusunda tenkit ve tercih ilkeleri, rivayet âdâbı ve kitap te'lif yöntem ve üslûplarına kadar bir çok konuda ortaya çıkmaktadır.

"Hadis ilminin Arapça'ya katkıları" diye de ifade edebileceğimiz bu etkileri, birkaç başlık halinde özetlemeye çalışacağız.

A. İSNAD SİSTEMİ

Hadis rivayetinde isnadın kullanılmaya başladığı zamanın tam olarak tespiti zor olmakla birlikte, bazı tarihî veriler ve işaretler, isnad fikrinin ilk ve basit şekliyle, Hz. Ebu Bekir'le başlayan râşit halifeler döneminin ilk günlerinde doğduğunu ortaya koymaktadır. Sahabe'nin Hz. Peygamber'den duyulan sözleri başkalarına aktarmanın dîni bir görev olduğunun bilincinde olmaları yanında, "Hz. Peygamber'e bile-bile yalan isnadının cehenneme götüren bir günah" olarak tavsifi, onları hadis rivayeti konusunda titiz davranmaya sevk etmişti. Onların bu titizliği hakkında birçok örnek bulmak mümkündür. Nitekim Ebû Musa el-Eş'arî'nin, Hz. Ömer'i ziyaret amacıyla gelip, kapısını üç defa çaldıktan sonra geri dönmesi, Hz. Ömer'in sorgulaması sonucunda Ebû Musa'dan, "kapıyı üç defa çaldıktan sonra geri dönülmesini tavsiye eden" hadisi Hz. Peygamber'in söylediğine dair şahit, delil ve ispat istemesi olayı,⁴ bu örneklerden biridir. Yine Hz. Ömer'in çok hadis rivayet ettiği için Ebû Hureyre'yi uyarması,⁵ Hz. Ali'nin hadis rivayet edenlere yemin ettirmesi gibi uygulamalar,⁶ Hz. Peygamber'e isnat edilen bir sözün doğru olup olmadığını araştırma düşüncesinin, o günlerde mevcudiyetini gösteren rivayetlerdir. Bu tür uygulamalar, hadisçilerin isnat sistemine zemin oluşturmuş, isnadın nüvesini teşkil etmiştir.

Yaygın anlamda isnâd uygulamasının ise, tâbi'ün devrinde başladığı tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda, Katâde b. Di'âme es-Sedûsî (117/735)'nin senetle rivayette bulunmadığının zikredilmiş olması,⁷ bu ihtimali güçlendirmektedir. Çünkü bizzat bu haberler, tâbi'ün döneminde çeşitli şehirlerde çoğunluğun hadisleri senetle rivayet ettikleri anlamına gelir.⁸ Zîra Katâde gibi senetsiz nakilde bulunan çok az sayıda kişinin bu tür ihmalleri, bir istisnâ teşkil ediyor ve genel uygulamayı yansıtmıyordu.

Diğer taraftan, Nahiv ve Arapça ile ilgili ilimlere dair bazı ölçüler belirleme fikrinin, râşit halifelerden Hz. Ali zamanında doğduğu bilinmektedir. Arapça ile ilgili ilimleri ilk ortaya koyan kişi olarak bilinen Ebu'l-Esved ed-Düelî (69/669), nahiv meselelerinden ilk defa Hz. Ali'nin söz ettiğini söylemektedir. Subhî es-Sâlih'in kaydettiği gibi, bu konuda rivayet edilen haberin Hz. Ali'ye nispet edilmesi, tahammül ve edâ yollarının, çok daha önceleri kullanıldığını göstermesi bakımından bir isnâd çeşidi sayılır.⁹ Senetle rivayet işinin Hz. Peygamber devrinde yaygın olarak başlamasının bir sebebi, herkesin birbirine güvenip, yekdiğerini tasdik etmesi, kimsenin kimseyi yalancılıkla itham etmemesidir. Ancak Hz. Ali ile Hz. Mu'âviye arasındaki

⁴ Hadis için bkz. Buharî, İsti'zân, 13; Ebu Davud, Edeb, 128.

⁵ Ahmed ibn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, 1. bsk. Dâru ihyâit-türâs al-arabî, Beyrut, 1328, IV, 209.

⁶ Sahabe ve tâbi'ün'un hadis rivayetinde gösterdiği dikkat ve ciddiyet konusunda daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l-hadis ulûmuh ve mustalâhuh*, 3. bsk. Dâru'l-fikr, Dimeşk, 1975, s.84-94.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed ibn Sa'd, *et-Tabâkâtul-kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty. VII, 2 31.

⁸ Subhî es-Sâlih, *Ulûmül-hadis ve mustalâhuh*, 3. bsk. Dâru'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut, 1965, s. 319.

⁹ Subhî es-Sâlih, *Ulûmül-hadis*, s. 318.

ihtilafın savaş derecesine ulaşmış olmasının ortaya çıkardığı fitne ortamı, herkesi, rivayetlerin senedini sorma noktasına getirdi. Nitekim Muhammed b. Sîrîn'in (110/728) konuya ilişkin sözü, "İnsanlar fitne kopmadan önce isnâd sormuyorlardı; ama fitne patlak verince baktılar, ehl-i sünnet olanların hadislerini aldılar; ehl-i bid'at olanların hadislerini terk ettiler." ¹⁰ şeklindedir. Abdullah b. Mübarek (181/797) de, "İsnad, dindendir. Eğer isnad olmasaydı, dileyen istediğini rivayet etmeye kalkışır." ¹¹ demiştir.

Bu tarihî gerçeğe atıf yapmamızın asıl sebebi, isnâd uygulamasının, ilk olarak sünnetin naklinde görüldüğünü vurgulamaktır. Elbette bu, İslâm'ın ilk dönemlerinde dindışı rivayetlerde isnâda önem verilmediği anlamına gelmiyor. Ancak Arap diline ilişkin rivayet sisteminin, hadisin gölgesinde geliştiğini kabul etmek gerekir.

"Arap dilinde müteahhir edebiyatçıların sözleriyle istiştatta bulunulamaz" ölçüsü, üzerinde bütün âlimlerin görüş birliğine vardıkları bir ilkedir. ¹² İşte bu görüş birliği sebebiyle, âlimler, ilk dönemlere ait sayısız rivayeti Arapça ilimleri içine dahil etmişlerdir. İslâm'a yetişemeyen Câhiliyye devri şâirlerinin, hem Câhiliyye devri hem de İslâm dönemini idrâk etmiş şâirlerin, bir de Câhiliyye devrini görmeyip sadece İslâm dönemine yetişmiş olan şâirlerin şiirleri de bu rivayetler arasında bulunmaktadır. ¹³

Verdiğimiz bilgiden hareketle, İslâm öncesi dönemde haber naklinde isnâd sisteminin kullanılmakta olduğu düşünülebilir. Konuya bu pencereden bakan ve hatta hadis rivayetinin, şiir rivayetinin ve Câhiliye şâirlerinin etkisinde kaldığına inanan bazı çağdaş araştırmacılar bulunmaktadır. Onların gerekçelerinden biri de, Hîre hükümdarı Nu'mân b. el-Münzir'in (m.602), büyük Arap şâirlerinin şiirlerini ve hânedânı için yapılmış medhiyeleri içeren bir dîvânı bulduğu ve bu dîvânın sonraları Emevîlerin eline geçtiği hususundaki bir rivayettir. ¹⁴ Sayıları çok az olan bu tür rivayetler doğru kabul edilse bile, bunlar, Câhiliyye halkının ve şâirlerinin haberleri senetle nakletme âdetleri bulunduğu delil sayılamaz. Bu tür bir uygulama mevcut olmuş olsa bile -Subhî es-Sâlih'in anlatımıyla- kim çıkıp da, bu şevâhidin gerek İslâm'dan önce, gerek İslâm sonrasında râşit halifeler devrinde rivayet edildikleri tarzda bize ulaştıklarını iddia edebilir? Muhaddislerin hadis rivayetinde kullandıkları isnâd sisteminin az veya çok etkisinde kalmadan bütün bu şevâhidi nakletmek onlardan birine kısmet olmuş mudur? Sonra, sekizinci asır âlimlerinden Ebû Ca'fer er-Ru'aynî (779/1377)'nin ¹⁵ dediği gibi, kadîm Arap kelâmına, sahîh rivayetle muttasıl isnatlardan başka bir yol var mıdır? ¹⁶

¹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Dâru'l-kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 122; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 3. bsk. Müessesetu'l-a'lemî li'l-matbû'ât, Beyrut, 1986, I, 7.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Kitâbu ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, 1. bsk. Dâru İhyâ'î-ulûm, Beyrut, 1986, s. 6; el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min kitabi İbnu's-Salâh*, 1. bsk. thk. Usâme b. Abdillâh Hayât, Dâru'l-beşâir el-İlmiyye, Beyrut, 2004, I, 752.

¹² es-Suyutî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, s. 37.

¹³ Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, I, 3, 20.

¹⁴ es-Suyutî, *el-Müzhîr fî ulûmi'l-luğa ve envâhidâ*, II, 474; el-İktirâh, s. 33. Krş. Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1973, s. 23.

¹⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yusuf b. Mâlik er-Ru'aynî hakkında bilgi için bkz. İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 449; ez-Ziriklî, *el-'Alân*, I, 274; Ö. Rıza Kehhâle, *Mu'cemul-müellifîn*, I, 330; İyâd b. Abdullatif el-Kaysî ve arkadaşları, *el-Mevsî'atü'l-müeyyesserâ*, 1. bsk. Manchester, 2003 s. 456.

¹⁶ Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s.322-324.

Kaldı ki, eski Arap şiirinin intikali, uzun zaman hâfızaya dayanan sözlü rivayet şeklinde olmuştur. Bu durum, yine sözlü rivayetler halinde dolaşan tarih ve hal tercümesine dair bilgilerin de derlenip yazılmasına başlandığı hicrî ikinci asrın ilk yarısına kadar sürmüştür. Yazının hâfızanın yerini alması kolay olmamış, bir müddet her iki yol birbirine muvâzî olarak devam etmiştir.¹⁷ Diğer taraftan, eski Arap şiirinin sonraki dönemlere intikali ve mevsûkiyeti konusunda çok ciddî şüpheler¹⁸ ve hatta onların sonradan uydurulduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır.¹⁹

Sonuç itibarıyla şunu söyleyebiliriz: Müslümanlar arasında fitne patlak verdikten sonra, râvîler arasında muttasıl isnâd kullanma işi ciddiye alınmış ve ilimlerin tasnifi döneminde, özellikle dînî rivayette sened zincirinin muttasıl olmasına çok özen gösterilmiştir. Bilâhare, aynı kişiler, lügat ve nahvin, şiir ve benzeri şevâhidin râvîleri olmuşlar, ancak bunları rivayet ederken dînî rivayetteki kadar özen gösterememişlerse de, Hadis ilminin ve Hadisçilerin ortaya koydukları orijinal isnad sisteminin etkisiyle, Câhiliye devrinde olduğundan daha titiz davranmışlardır.

B. SENED TENKİDİ

Senet tenkidi konusunda en ilgi çekici olan husus, dilcilerin, hadisçiler tarafından ortaya konup geliştirilen teknik terimleri, ya olduğu gibi, ya da benzer kelimelerle terminolojilerine katmış olmalarıdır. Örnek olarak, Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî (577/1182), hadisçiler tarafından kullanılan "mütevâtir" ve "âhâd" terimlerinin Arap dilindeki karşılıklarına işaret ettiği şu cümlelere dikkat edelim:

"Bil ki nakil iki kısma ayrılır: tevâtür ve âhâd. Tevâtür, Kur'an'ın lafzı, Sünnet ve Arap kelâmından mütevâtir olanlar için kullanılır. Bu kısım, nahvin kat'î delillerinden olup, ilim ifade eder. Âhâd ise, bazı dilcilerin naklinde tek kaldıkları ve tevâtür şartı gerçekleşmeyen rivayetlerdir. Bu zannî bir delildir. Çoğunluk onun zan ifade ettiği kanaatindedir. Tevâtür şartı, nakledenlerin sayısının o dereceye ulaşmasıdır ki, bu sayıda insanın yalan üzerinde birleşmesi câiz olmaz."²⁰

Rivayetin mütevâtir sayılabilmesi için, gerekli olan râvî sayısında, tıpkı Hadis ilminde olduğu gibi, farklı sayılar verilmiş, 5, 12, 40, 70 gibi rakamları telaffuz eden dilciler olmuştur.²¹

İbnü'l-Enbârî, "ferd haber" için de hadisçilerin ta'âliminin, hemen-hemen aynısını vermiştir: "Rivayetinde dilcilerden birinin tek kaldığı ve ondan başka hiçbir kimsenin nakletmediği rivayet."²²

¹⁷ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 25.

¹⁸ Nöldeke, W. Althwardt, W. Muir ve R. Rasset gibi batılı bilginler, bu tür şüpheleri dile getirmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 20-22, 48-57.

¹⁹ Margoliouth, 1925 yılında yayımladığı makalede, yazıya intikalinden önce Arap şiirinin çok bozulduğunu, bu devrede uydurmacılığın hâkim olduğunu söyleyerek Câhiliyye devrine isnat edilen şiirlerin hemen-hemen hepsinin İslâmîyetten sonra uydurulmuş olduğunu iddia ve ispat etmeye çalıştı. Aynı fikirlerin Şark'ta mümessili olan Taha Hüseyin, 1926'da neşrettiği *Câhiliyye Şiiri* adlı eserinde ve onu takip eden bir diğer kitabında, eski edebiyata dair metin ve rivayetlerin hicrî ikinci asırda uydurulduğu fikrini müdâfaa etti. Bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, a. g. e. s. 49.

²⁰ Kemâluddîn Ebu'l-Berakât Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Lüma'u'l-edille fi usûli'n-nahiv*, nşr. Sa'îd el-Efgânî, Matbaatu'l-Câmi'ati's-Sûriyye, Dimeşk, 1957, s. 143. Krş. Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 48 (اعلم أن النقل ينقسم إلى قسمين : تواتر و آحاد ، فأما التواتر فقلعة القرآن وما تواتر من السنة وكلام العرب وهذا القسم دليل قطعي من أدلة النحر يفيد العلم . أما الآحاد فيما نورد منقله بعض أهل اللغة ولم يرد فيه (شرط التواتر وهو دليل مأخوذ ، والأكثر من على أنه يفيد الظن وشرط التواتر أن يبلغ عدداً عليه عدداً لا يجوز على مثلهم الاتفاق على الكتب).

²¹ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahu'l-hadis*, s. 86, 87.

²² Şerefuddîn Ali er-Râcihi, a. g. e. s. 88 (هو ما انفرد بروايته واحد من أهل اللغة ولم يقله أحد غيره).

"Sahîh" terimini İbn Dureyd *Cemheratu'l-lüğa*, Ezherî *Telzîbu'l-lüğa*, Cevherî *es-Sihâli* adlı eserlerinde kullanmışlar, es-Suyûtî de onu, İbnu'l-Enbârî'den naklederek açıklamaya çalışmışsa da, net bir şekilde ortaya koymada başarılı olamamıştır. "Âhâd" terimine, hadisçilerin tanımına benzer bir tanım getirmelerine rağmen, "âhâd, müfred ve efrâd" terimlerini birbirinden ayırmamışlardır. "Merfû", müsned, mevkûf, maktu', mu'dal, müdelles" gibi terimleri kullanmamışlar, "mürsel" terimini ise, ilk dönem dilcilerinden Ebû Amr b. el-Alâ (154/771) ve el-Asmaî (216/831) gibi âlimler, hadisçilerin kullandıkları " maktû' veya munkatî' " terimleri ile aynı anlamda kullanmışlardır.²³

Bu itibarla kesin olarak söyleyebiliriz ki, Arap dilbilimiyle uğraşan ilim adamları hadis ilminden veya hadisçiler tarafından ortaya konan metotlar ve teknik terimlerden bir şekilde etkilenmişlerdir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz terminolojiyi belli ölçüde benimsemelerinin birçok sebebi arasında en önemlisi, dilciler arasında isnadın, ancak hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda yaygınlaşmasıdır.

Arap dilinde isnad sisilesi iki tabakada sona ermektedir. Bunlardan birinci tabakada, Ebu Amr b. el-Alâ (154/771),²⁴ Hammâd er-Râviye (156/773),²⁵ Halef el-Ahmer (175/791),²⁶ el-Mufaddal ed-Dabbî (170/786)²⁷ ve benzeri dilciler; ikinci tabakada ise, birinci tabakadakilerin öğrencileri bulunmaktadır. En ünlüleri, el-Asmaî (216/831),²⁸ Ebu Zeyd el-Ensârî (215/830),²⁹ Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (210/825),³⁰ Ebu Amr eş-Şeybânî (213/828),³¹ İbnu'l-A'râbî (231/845),³² Muhammed b. Habîb (246/861),³³ Ebu Hâtim es-Sicistânî (255/869),³⁴ Muhammed b. Sellâm (231/846)³⁵ gibi dilcilerdir.³⁶

Dil ile ilgili rivayetler, bu iki grup âlimden alınarak daha sonraki nesillere aktarılmıştır. Dilcilerin merfû' isnadı diyebileceğimiz isnad, adı geçen bu iki tabakayı oluşturan dilcilere dayanmaktadır. İsnad, çoğu zaman onlara ulaşamaz, onlara ulaşsa bile onları geçemez, ya da ender olarak onları geçerdi. Bu durum da, dilcilerin isnadının, hadisçilerde olduğu gibi merfû' bir isnad değil, aksine munkatî' ve mürsel isnad olduğunu gösterir.³⁷ Bunlardan özellikle ilk tabakadakiler sözlü rivayetle ünlü kişilerdir. Aralarında hakkında uydurma iddiası varit olanlar bile bulunmaktadır.

²³ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, a. g. e. s. 102, 103.

²⁴ Bilgi için bkz. Ebu'l-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-fikr el-arabî, 1955, s. 33-42; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fî tabakâtî'l-udebâ*, thk. Muhammed b. Fadl İbrahim, Dâru'n-nahda, Kahire, 1967, 24-29.

²⁵ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 117, 118; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 35-39.

²⁶ Bilgi için bkz. *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 58, 59.

²⁷ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 116; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 56, 57.

²⁸ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 80-105; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 112-124.

²⁹ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 73-76; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 125-129.

³⁰ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 77-79; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 104-111.

³¹ Bilgi için bkz. *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 93-96.

³² Bilgi için bkz. *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 150-153.

³³ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 152, 153.

³⁴ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 130-132; *Nüzhetu'l-elibbâ*, 189-191.

³⁵ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 110; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 157, 158.

³⁶ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahu'l-hadis*, s. 94.

³⁷ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahu'l-hadis*, s. 93, 94.

Nitekim Câhiliye devri şiirinin mevsûk olmadığına dair iddialardan en çok zikredileni, el-Mufaddal ed-Dabbî'nin, meşhur şâir ve râviye Hammâd hakkındaki ağır hükmüdür. el-Mufaddal, bu büyük râvinin şiirleri bir daha tashîh edilemeyecek ölçüde bozduğunu ve bunu hatâen değil, bilerek yaptığını söylemiştir.³⁸ Bu bilgi de bizi, hadisçilerdeki anlamda merfû' isnada sahip olmayan dilcilerin bir kısım isnadlarının uydurma olabileceği sonucuna götürür.

C. CERH VE TA'DİL

Cerh ve ta'dîl, dilcilerin hadisçilerden etkilendiği konulardan bir diğeridir. Her ne kadar cerh ve ta'dîl konusuna ilişkin şartları, hadisçiler gibi ayrıntıları ile ortaya koymamışlarsa da, bu konuda birçok eksikle birlikte, genellikle hadisçileri taklit etmişlerdir.

Ebu't-Tayyib el-Lüğavî (351/962), bu konuda eser kaleme alan ilk dilcilerdendir. *Merâtibu'n-nahviyyîn* adlı eserinde nahivcilerin derecelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ebu't-Tayyib, adı geçen bu eserde, tanınmayı ve meşhur olmayı, Arap dilinin imamlarından sayılmanın sebebi kabul etmiştir. Nitekim Basra âlimlerini saydıktan sonra, bunlar arasında zikredilebilecek başka âlimler de bulunduğunu, fakat meşhur olmadıkları veya kendilerinden rivayette bulunulmadığı için onları eserinde zikretmediğini, tercihlerinde âlimin eserleriyle ünlü olması ve kendinden rivayette bulunulmasına itibar ettiğini kaydetmiştir.³⁹ Ebu't-Tayyib, eserinin birçok yerinde "sika" kelimesini kullanmasına rağmen, birini dilde imam saymak için bir şart olarak ileri sürdüğü "şöhret, yani kendisinden rivayette bulunan öğrencileri ve bir ekolünün olması veya te'lifinin çok olması" gibi ölçüler ileri sürerek hadisçilerden farklı bir tutum sergilemiştir. Ayrıca, hadisçilerin râvide aradıkları zapt, verâ, mürûet ve takvâ gibi adalet şartlarından hiç söz etmemiştir.

Diğer taraftan hadis râvîleri adalet ve zapt yönlerinden sıkı bir şekilde incelen-dikleri halde, dilcilerde söz konusu inceleme yalnız Arap olmayanlar için ileri sürülen bir şart olmuş, Arap olanların rivayetleri olduğu gibi kabul edilmiştir.⁴⁰ Ayrıca cerh ve ta'dîl, hadis ravileri için uygulandığı halde, lügat râvîleri için uygulanmamıştır. Halil b. Ahmed ve Ebu Amr el-Alâ'nın sika olduğu, el-Asmaî ve Hammâd er-Râviye'nin ise rivayetlere ekleme yaptıkları veya yalanla itham edildikleri yönünde, hadisçilerin tenkidini andıran değerlendirmeler yapılmışsa da, bunlar hadisçilerin etkisiyle ortaya çıkan bir özentiden öteye geçmemiştir.⁴¹

Yine bazı dilciler, kim olduğu bilinmeyen kişilerden (حدثنى رجل ، حدثنى بعض الأعراب ، حدثنى) şeklinde, ismini ve kim olduğunu zikretmeden kapalı bir ifade kullanarak yapılan rivayetleri kabul etmektedirler.⁴² Nitekim Sîbeveyh ve Ezherî gibi bilginler, eserlerinde (حدثنى النقة ، أحمرى النقة) gibi ifadeleri kullanarak rivayetlerde bulunmuşlardır.⁴³ Oysa hadisçilerin, kişinin adını vermeden, kapalı bir ifadeyle ta'dili câiz görmedikleri⁴⁴

³⁸ Nihad M. Çetin. *Eski Arap Şiiri*, s. 52.

³⁹ Ebu't-Tayyib el-lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 137.

⁴⁰ es-Suyûtî, *el-İktirâhî*, s. 31 (إن العربي الذي ينجح بقوله لا يفترط فيه العدالة).

⁴¹ Sa'îd el-Efğânî, *Fi usûli'n-nahv*, Dimeşk, 1957, s. 63.

⁴² İbnu'l-Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahvs*. 95. Krş. Şerefuddîn Ali er-Râcihî, *Mustalahu'l-hadis*, s.132.

⁴³ Örnek olarak bkz. Ebû Bişr Amr b. Osman Sibeveyh, *el-Kitab*, thk. Abdusselâm Harun, I, 45, II, 17, III, 28; Ebû Mansur Muhammed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğâ*, thk. Abdusselâm Harun, I, 23, II, 25. Bilgi için ayrıca bkz. es-Suyûtî, *el-İktirâhî*, s. 39, 40.

rin, kişinin adını vermeden, kapalı bir ifadeyle ta'dili câiz görmedikleri⁴⁴ bilinmektedir. Bunun istisnası, tâbî'ün'dan birinin, sahâbî ismini vermeden (حدثني رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه) ifadesiyle sevkettiği rivayettir.⁴⁵ Çünkü sahabe'nin hepsi âdil kabul edildiği için, isminin verilmemiş olmasında, hadis rivayeti açısından problem görülmemiştir. Ancak arada bir tabîi bir de sahâbî olursa, sahâbî zapt yönünden, tabîi ise hem adalet, hem de zapt yönlerinden araştırılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadisçi yönteminden en çok etkilenen dilci, Ebu'l-Berekât İbnü'l-Enbârî olmuştur. Bu bağlamda ondan nakledeceğimiz şu iki cümle, anlamlı ve dikkat çekici görünmektedir:

"Dil malzemesi nakleden kişinin, ister erkek, ister kadın; ister hür, ister köle olsun, şahsiyetine ve verdiği habere güven duyulan âdil bir kişi olması şarttır. Tıpkı hadis naklinde şart kılındığı gibi."⁴⁶ "Eğer dil malzemesi nakleden kişi fâsık ise nakli kabul edilmez."⁴⁷

Bu tür benzerliklere rağmen, tereddütsüz olarak, dilcilerin bu konudaki ölçülerinin hadisçilerininki gibi orijinal ve sıkı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü gerektiği durumlarda, dilcilerin de haberi nakleden kişinin yalancılığına vurgu yapmalarına rağmen, asabiyet, şöhret ve ilmî rekâbet kaygısıyla çoğu zaman gerçeği ters yüz ettikleri, hatta inanmayan veya sarhoş kişilerden nakillerde buldukları⁴⁸ görülmüştür. Nitekim Kûfe ekolüne mensup bazı dilciler, birçok âlim tarafından sika bulunmasına rağmen, el-Asma'î'nin yalancı olduğunu iddia etmişlerdir. Bunda, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki rekâbetin rolü olduğu açıktır.⁴⁹ Oysa el-Asma'î'nin, dîni sorumluluktan korktuğu için hadis rivayetinden geri durup, sadece birkaç hadis rivayet edecek kadar bu işten kaçınan biri olduğu⁵⁰ bilinmektedir.

Yine "kesratu'l-ğalat", hadisçilere göre râvîyi zapt yönünden olumsuz kılan, cerhine ve rivayetinin reddine yol açan önemli tenkit noktalarından biridir. Mesela Abdurrahman b. Mehdî (198/813), yalanla itham edilmiş veya çok hata yaptığı bilinen kişiler dışında, kimsenin hadisini reddetmezdi.⁵¹ Ahmed b. Hanbel de "İlim kimlerden yazılmaz?" şeklinde sorulan bir soruya verdiği cevapta "hevâ sahibi olup da başkalarını hevâsına davet eden, yalancı, hata yapıp da hatası kendisine söylenince kabul etmeyen kişiler" dışında bütün insanlardan yazılabileceğini⁵² kaydetmiştir.

Bu konuda dilciler "çok hata yapma"yı cerhe yol açan bir faktör olarak zikretmeseler de bunun karşılığı olarak, kitaplarda yapılan rivayet hatalarını tespit eden ve doğrulara işaret eden eserler kaleme alma yolunu seçmişlerdir. Nitekim Ali b. Hamze (375/986), tamamıyla bu konuya özel olmak üzere *et-Tenbîhât alâ eğâli'u'r-rivât fi küübi'l-lüğa el-musannefât* adlı bir kitap kaleme almış, el-Müberrid *el-Kâmil*, Sa'leb el-

⁴⁴ Ebû Bekr b. Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 374.

⁴⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 415.

⁴⁶ Ebu'l-Berekât Kemâluddîn ibnu'l-Enbârî, *Lüma'u'l-edille fi usûli'n-nahv*, s. 120. Krş. es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 48 (يشترط أن يكون ناقل اللغة عدلاً ، وحال كان أو امرأة حراً كان أو عبداً كما يشترط في نقل الحديث).

⁴⁷ İbnü'l-Enbârî, a. g. e. s. 180 (إن كان ناقل اللغة فاسقاً لم يقبل قوله).

⁴⁸ el-Ezherî'nin, İbn Dureyd'in alkol düşkünlüğüne ilişkin sözü için bkz. *Tehzîbu'l-lüğa*, thk. Addusselam Harun, Kahire, 1964, I, 31 (دخلت يوماً عليه فوجدته سكران لا يكاد يستمر لساعة على الكلام من غلبة السكر عليه).

⁴⁹ Ebu't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 182; Ş. Ali er-Râcihî, a. g. e. s. 123, 124.

⁵⁰ Subhî es-Sâlih, *Ulûnu'l-hadis*, s. 325.

⁵¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 183.

⁵² el-Hatîb el-Bağdâdî, a. g. e. s. 144.

Fasîh, Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm *Kitabu'l-ğarîb el-musannef*, İbnü's-Sikkît (244/859) *İslâhu'l-mianûk*, İbn Vellâd (332/944)⁵³ *el-Maksûr ve'l-menkûs* adlı eserlerinde, İbn Cinnî de kitaplarının birçoğunda⁵⁴ dilciler tarafından yapılan rivayet hatalarına temas etmişlerdir.

D. İLİM ÂDÂBİ

Arap dili ile uğraşan dilciler genel olarak müslüman kişiler olduğundan, dilcinin âdâbından söz ederken, bir ölçüde hadisçinin âdâbından söz etmekte olduğumuzu kabul etmeliyiz. Çünkü İslâm toplumunun bireyi olan bir dilci, sonuçta âdâbını dînî öğretilerden beslenerek oluşturur. Bu, anlaşılabilir bir husustur. Ancak burada söz konusu ettiğimiz "âdâb" kelimesi ile, her iki ilim dalında da özel bir terim olarak kullanılan ve "hoca ve öğrenciyi ilgilendiren şahsî ve ahlâki davranış şekilleri yanında, ilim yolunda kullanacakları, onu elde etme ve insanlara ulaştırmada izleyecekleri yöntem" kastedilmektedir. Bu konu her iki bilim dalı mensuplarının eserlerinde yerini almışsa da, öncelik, hadisçilere aittir.⁵⁵

Dilciler tarafından bu konuya özel, telif edilmiş bir eser olup olmadığını tespit edemedik. Onların eserlerinde bu tür bilgileri, çeşitli konular arasına farklı şekillerde dağılmış veya münasebet düştükçe temaslar şeklinde serpiştirilmiş mâlumat kıvrıntıları olarak, bazen de anekdotlar halinde bulabilmekteyiz.

Yine, muhaddislerin, "ihlâs ve niyet temizliği, hocaya mülâzemet, haberin aslını tespit veya âli isnada ulaşma amacıyla yapılan yolculuklar" gibi konularda, dilcileri önemli ölçüde etkiledikleri anlaşılmaktadır.

"Allah'ın rızasını gözetme, ihlâs ve dünyevî amaçlara götüren bir ilişkiden kaçınma, muhaddisin ilk edebi" sayılmıştır.⁵⁶ Burada amaçlanan, "hadisçinin ihlâsı ve niyet temizliği"dir. Bu ilke, dilcilerde aynı ifadelerle âdeta bir slogan haline getirilmiştir: "Dilciye gerekli olan ilk şart, ihlâs ve niyet dürüstlüğüdür."⁵⁷

Bu tür ilkeler, teorik olarak hem hadisçiler, hem de dilciler için bulunmasına rağmen, hadisçiler devlet yöneticilerinden uzak durmaya çalışırken, dilcilerin genel olarak onlara yakın olmayı tercih ettikleri ve bunun yollarını aradıkları bilinmektedir. Yöneticiler için kaleme alınan methiye şiirler, bu duruma örnek teşkil eden metinler olarak kabul edilebilir.

Diğer taraftan, "hocanın peşini bırakmama ve dersini kaçırmama" anlamındaki

⁵³ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Velîd et-Temîmî hakkında bilgi için bkz. Muhammed et-Tantâvî, *Neşetu'n-nahv ve tarîhu eşteri'n-nulûât*, 5. bsk. Dâru'l-me'ârif bi Mısır, Kahire, 1973, s. 182.

⁵⁴ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahul-hadis*, 128, 129. İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı eserinde "*Bâb fi ağlâul-arab*" adıyla açtığı başlık altında konuya temas etmiştir. Bkz. *el-Hasâis*, III, 273-282.

⁵⁵ Nitekim ilk hadis usûlü eseri kabul edilen *el-Muhaddisul-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eserinde Râmehurmuzî (360/971), *Câmi'ü beyân'ül-ilm ve şadlih* adlı kitabının birçok bölümünde İbn Abdilberr (463/1071), *el-Mukaddime fi mustalahul-hadis*'inin 27. ve 28. nev' başlıklı bölümlerde İbnü's-Salâh (643/1245) bu konuya hatırı sayılır ölçüde yer verirken; Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) *el-Câmi' li ahlâk'ir-râvî ve âdâb'is-sâmi'* ve *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Kâdî İyâz (544/1149) *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûl'ir-rivâye ve takyîd'is-semâ'* ve İbn Cemâ'a (733/1333) *Tezkiratu's-sâmi' ve'l-mütekelim fi âdâb'ül-âlim ve'l-müteallim* adlı eserlerini tamamıyla bu konuya ayırmışlardır. Dikkat edilirse, eserlerin isimleri de sözünü ettiğimiz muhtevayı yansıttak şekilde belirlenmiştir.

⁵⁶ Hadisçinin dînî sorumluluğu ve dikkat etmesi gereken âdâba dair rivayetler için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâk'ir-râvî ve âdâb'is-sâmi'*, 2. bsk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Müessesetu'r-risâle, Beyrut, 1994, I, 123-170; Ebu'l-Fadî Zeynuddîn Abdurrahman b. Huseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 744.

⁵⁷ es-Suyûtî, *el-Mizhîr fi ulûm'ül-lüğa ve envâ'iltâ*, s. I, 302 (أول ما يلزم الإخلاص وتصحح العبء).

"mülâzemet" ile "ısrar, azim, sebât ve gayret" anlamına gelen "de'b" veya "dü'b", hadisçiler için her zaman çok önemli olmuştur. Nitekim es-Suyûtî, bu hususa işaret ederek, bunların dilcide de bulunması gereken iki nitelik olduğu hususuna, "Dilcinin dü'b ve mülâzemet işine dikkat etmesi gerekir. Çünkü o, ancak bu ikisi ile arzusuna ulaşabilir."⁵⁸ şeklindeki açıklamasıyla işaret etmiştir.

Bu iki husus, dilcilerin hadisçilerden geri kalmayacak ölçüde dikkat ettikleri ve uygulamalarıyla gösterdikleri bir davranış şekli olmuştur. Örnek olarak, el-Halil b. Ahmed'in sürekli eşlik ettikleri bildirilen Sîbeveyh (183/799),⁵⁹ Nadr b. Şümeyl (204/820),⁶⁰ Ali b. Nasr el-Cehdamî (197/813)⁶¹ ve Müerric es-Sedûsî (198/814)⁶² gibi öğrencilerini kaydetmek mümkündür. Bunlardan Sîbeveyh nahivde, Nadr b. Şümeyl lügatte, Müerric es-Sedûsî şiir ve lügatte, Ali b. Nasr el-Cehdamî de hadiste temayüz etmiş kişilerdir.⁶³ İbn Cinnî (392/1002), bu konuda dikkat çekici bir örnek olarak gösterilmiştir. Çünkü o, kırk yıla yakın bir zaman hocası Ebu Ali el-Fârisî (377/988)'den ayrılmamıştır.⁶⁴

Hadisçilerin dilciler üzerindeki en bâriz etkilerinden biri de, hadis uğrunda yapılan seyahatleri konusunda olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, ilim yolculukları çıkırını açan hadisçiler olmuş, bu âdeti diğer ilim mensupları ve dilciler de benimsemişlerdir. Hadisleri tedvîn çabası başlayınca, Hz. Peygamber'den hadis duymuş sahâbilerin birinci hicrî asırda, fetihler veya başka sebeplerle çeşitli şehirlere dağılmış olmaları karşısında, âlimler zorunlu olarak bu kişilerle doğrudan görüşme ve rivayeti birinci elden alma çabasına girmişlerdir.

Hadisçiler tarafından gerçekleştirilen bu yolculuklar, "hadisin tespiti, âlf isnâda ulaşma, râvinin halleri hakkında bilgi sahibi olma, hadisin senet ve metnindeki illetleri müzâkere"⁶⁵ gibi amaçlarla yapılıyordu. Sahabe gününden itibaren hadise "din" gözüyle bakıldığı için, ona ulaştıracak her araç ve yol da "dinin emri" olarak algılanmıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasının "Âlf isnadı aramak dindedir."⁶⁶ dediğini nakletmiştir. Yine kendisine "Âlf isnadı aramak için yolculuğa çıkılır mı?" diye sorulduğunda Allah'a yemin ederek, buna şiddetle ihtiyaç bulunduğuna işaret etmiş ve Alkame ile Esved'in kendilerine Hz. Ömer'den ulaşan bir rivayetdeki tereddütleri sebebiyle, Irak'tan çıkıp bir aylık yolculuk sonucunda Medine'ye gelip, söz konusu rivayeti bizzat Hz. Ömer'den dinledikleri örneğini vermiştir.⁶⁷ İbrahim b. Edhem (162/779)'den de "Allah bu ümmetten belâyı hadis ehlinin yolculuğu sayesinde kaldırır."⁶⁸ şeklinde bir söz aktarılmıştır. Bu tür sözler, ilk devir hadisçilerinin, hadis için yolculuklara çıkmayı, "dînî ve ilmî bir görev" olarak algıladıklarını gösterir.

⁵⁸ es-Suyûtî, *el-Müzhir fî ulûmü'l-lügâ ve envâ'ülâ*, s. I, 302 (عله العرف واللزمة فيها بذكر بعينه).

⁵⁹ Bilgi için bkz. Ebu't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 106.

⁶⁰ Bilgi için bkz. Ebu't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 108.

⁶¹ Bilgi için bkz. Ebu't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 109.

⁶² Ebu't-Tayyib el-Lüğavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 109; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ* s. 130-132.

⁶³ Ebu'l-Berakât Kemâluddîn ibnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ* s. 62.

⁶⁴ Şerefuddîn Ali er-Râcihî, *Mustalahul-hadîs*, s. 17, 18.

⁶⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebîl-hadîs*, 1. bsk. thk. Nureddîn İtr, yy. 1975, s.17-23 (Muhakkıkın Önsözü).

⁶⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebîl-hadîs*, s. 89 (طلب علم الإسناد من الأئمة).

⁶⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, a. g. e. s. 197; el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 745.

⁶⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, a. g. e. s. 90; el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 745.

Hadisçiler tarafından gerçekleştirilen hadis yolculukları konusunda gelen bilgiler, çoğu zaman insanı şaşırtacak ayrıntı ve anekdotları ihtiva etmemektedir. Çünkü bazen bu yolculuklar, çok uzun mesafelere herhangi bir hadisin bir harfi, kelimesi veya cümlesi konusunda doğru olanın ne olduğunu tespitiye yönelik olmuştur. Nitekim Sa'îd b. el-Müseyyib (93/712), Mesrûk (63/683), Ebu Sa'îd el-Hudrî (74/693) gibi hadis tâlipleri, bir harfin aslını öğrenmek amacıyla yolculuklar yapmışlardır.⁶⁹ İbn Şihâb (124/742); Atâ b. Yezîd (107/726) ve Racâ b. Hayve (112/731) gibi kişilerle görüşmek üzere Şam'a, Muhammed b. Sirîn de; Ubeyde b. Amr (72/692), Alkame (62/682) ve İbn Ebî Leylâ (148/765) ile görüşmek amacıyla Kûfe'ye hadis yolculukları yapmışlardır.⁷⁰ Ebû Eyyûb el-Ensârî (52/672),⁷¹ Cabir b. Abdillâh (78/697),⁷² Ebu'd-Derdâ (32/652),⁷³ gibi birçok ünlü sahâbînin çeşitli hadis yolculukları yanında; tâbî'ün'dan yukarıda adı geçenler dışında, İbn Mübârek'in; Yemen, Mısır, Şam, Basra ve Kûfe'ye;⁷⁴ Şa'bî (104/722)'nin; kendisine ulaşan üç hadis için "İnşallah Hz. Peygamber'le görüşmüş veya onun sahâbîleriyle görüşmüş biriyle karşılaşırım." diyerek Mekke'ye⁷⁵ ve Hasan el-Basrî (110/728)'nin de Basra'dan Kûfe'ye⁷⁶ hadis yolculuğu yaptıkları kaynaklara giren bilgiler arasındadır.

Bu tür çileli yolculuklar, zamanla ilim tarihinde "râhıl, rahhâl, rahhâle, cevval, ve cevvalê" gibi sıfat ve lâkapların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu hususta dilcilerdeki durum, biraz daha farklıdır. Zîra hadisçiler çeşitli şehirlere dağılıp, hocaların ayağına giderek peşine düştükleri rivayetlerin doğrusuna ulaşmayı amaçlarken, dilcilerin yolculukları ağırlıklı olarak bâdiyeye olmuştur. Basra, Kûfe ve Bağdat gibi şehirlerde de rivayet ehli Araplar bulunmasına ve zaman-zaman buralara da ilim yolculukları yapılmasına rağmen, dilin daha saf ve fasîh kullanıldığına inanıldığından, bu tür yolculuklar daha ziyade çöle yapılmıştır.

Nitekim Ebu Amr b. el-Alâ (154/758), Yemen yakınındaki Tihâme çölüne nâzır Hüzeyl, Becile ve Sakif dağları arasında bulunan çöllerde yaşayan kabilelere mensup Arapların, en fasîh ve dili en güzel kullanan kişiler olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷ el-Halil b. Ahmed, ilmini Hicaz, Necit ve Tihame çöllerinden toplamıştır.⁷⁸ el-Kisâî, el-Halil'in ilminin kaynağına vâkıf olunca çöle gitmiş, ezberlediklerinden başka oradaki insanlardan kaleme aldıkları için on beş kuneyne mürekkep bitirmiştir.⁷⁹ Nadr b.

⁶⁹ Ebu Ömer Yusuf ibn Abdilberr, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fadlih*, s. 153.

⁷⁰ er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 231.

⁷¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 118-121.

⁷² el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 110-118.

⁷³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 195.

⁷⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 91.

⁷⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 196.

⁷⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle*, s. 143. Hadis yolculuklarını kimin nerelere yaptığı konusunda toplu bir liste için bkz. er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 229-233.

⁷⁷ İbn Reşîk, *el-Umde fi melâsini's-şî'r ve âdâbîli*, 3. bsk. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire, 1963, I, 88.

⁷⁸ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahu'l-hadis*, s. 21. (Cemâluddîn, İbnul-Kiftî, *İubâ'u'r-ruvâi al â enbâ'i'n-nuhât*, I, 224'den naklen).

⁷⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakât'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Matbaatu İsa el-Halebî, yy. 1964, II, 316. Krş. Şerefuddîn Ali er-Râcihi, Aynı yer. (الغنية), (الغنية) kelimesinin ism-i tasğîri olup, "içine sıvı maddeler konulan cam kaplar" için kullanılmaktadır. Bkz. Halil el-Cürr ve arkadaşları, *Larîs (el-Mu'cemu'l-arabiyyu'l-hadis)*, Paris, 1973, s. 972.

Şümeyl, kırk yıl bâdiyede kalmış,⁸⁰ Ebû Amr eş-Şeybânî (213/828) beraberinde iki kap (destîc) mürekkep götürmüş ve onları Araplardan duyduklarını yazarak bitirmiştir.⁸¹ Yine Ebû Zeyd el-Ensârî (214/830) ve el-Asmaî (216/831)'nin, bütün kitaplarını bâdiyede topladıklarıyla oluşturdukları dile getirilmiştir.⁸²

İlim için çöle yapılan yolculukların hicrî dördüncü asır ve sonrasında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ'a*'nın mukaddimesinde, eserde naklettiği bilgilerin birçoğunu bâdiyedeki Araplardan işittiğini bildirmektedir.⁸³

Bu yolculuklar sırasındaki ilim elde etme işi, tıpkı hadisçilerde olduğu gibi, kimi zaman ezber, kimi zaman yazı, bazen de her iki yolla olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki, hadisçilerin dilciler üzerindeki bir etkisi de, hocalar tarafından gerçekleştirilen "imlâ meclisleri" uygulamaları konusunda olmuştur. Hadisçiler öğrencilerine "imlâ ve istimlâ" yoluyla ilim nakline özen göstermişlerdir. Usulcülerin koyduğu kurallara göre, imlâ meclisi akdetme işi, teknik terimiyle "hâfız" derecesini ihrâz etmiş hadisçilerin yapabileceği bir uygulamadır. İmlâ meclislerinin tarihi, Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerine inen âyetleri yazdırması uygulamasına kadar uzanmaktadır. Söz konusu uygulama, hadisçiler tarafından âdâb ve erkânı belirli kurallara bağlanmıştır. Meclisin başında Kur'ân'dan bir bölümün okunması, hocanın besmele-hamdele ve salve ile işe başlaması, biterken bir parça şiiir veya hoş nüktelere yer verilmesi,⁸⁴ imlâ işi bitince bir tür sağlama yapılması ve yazım sırasında yapılan hataların düzeltilmesi,⁸⁵ dikkat edilmesi gereken âdâb ve kurallardan birkaçıdır. Bu meclislere, otuz-kırk binlerle ve daha fazlasıyla ifade edilen öğrenci katıldığına ilişkin bilgiler nakledilmiştir.⁸⁶ Hadisçilerden bu işin âdâb ve kurallarını ortaya koymak üzere özel eser yazarlar bile olmuştur. Ebû Sa'd Abdulkerîm es-Sem'ânî'nin (562/1166) *Edebul-implâ ve'l-istimplâ* adlı eseri⁸⁷ bunun bir örneğidir.

Hadisçiler tarafından ortaya konup geliştirilen imlâ meclisleri uygulaması, dilcileri de etkilemiştir. Onlar bu hususta, hadisçileri taklitle yetinmişler, net kurallar ortaya koymamışlardır. Uygulamanın dilcilerdeki yansıması, daha ziyade, bir dil bilgininin bir yerde oturup etrafına toplanan öğrencilerin orada not ettiklerini bir kitapta toplamaları şeklinde olmuştur. Bu şekilde hazırlanan kitaplara *Emâlî* adı verilmiştir.

Dilcilerde imlâ ve istimplâ uygulamasının erken dönemlerde başladığı anlaşılmaktadır. Bu konuda ilk eser verenlerden biri olan İbn Dureyd (321/933), *Kitabu'l-emâlî* adında bir eser kaleme almışsa da, bu çalışma, günümüze intikal etmemiş, ancak es-Suyûtî *el-Müzlîr fi ulûmü'l-lüğâ ve envâ'ihâ* adlı eserinde, onun bazı bölümlerini nakletmiştir.⁸⁸

⁸⁰ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 316.

⁸¹ Şerefuddîn Ali er-Râcihî, *Mustalahü'l-hadîs*, s. 21 (Cemâlüddin İbnu'l-Kiftî, *İnbâ'ür-rivâât alâ enbâ'in-nulîât*, I, 224'den naklen).

⁸² Şerefuddîn Ali er-Râcihî, *Mustalahü'l-hadîs*, s. 21.

⁸³ Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğ'a*, Dâru Sâdir-Dâru Beyrut,, 1965, s. 7.

⁸⁴ el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, I, 739-742.

⁸⁵ el-İrâkî, a. g. e. I, 752.

⁸⁶ Bilgi için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li alilâkî'r-râvî*, II, 59-62.

⁸⁷ Eser matbûdur (Dâru'l-kütüb el-ilmîyye, Beyrut. ty.). Söz konusu âdâb ve kurallar için ayrıca bkz. el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, I, 732-752; es-Suyûtî, *Tedribür-râvî fi şerhü Takrîbîn-Nevevî*, 2. bsk. thk. Abdulvehhâb Abdullatif, Dâru'l-kütüb el-ilmîyye, Beyrut, 1979, II, 132-139.

⁸⁸ Bilgi için bkz. *el-Müzlîr*, I, 125-129.

Diğer taraftan, hadis meclislerinin bir benzeri, dilciler tarafından da akdedilmiştir. Nitekim dilciler arasında Sa'leb, meclis akdiyle ön plâna çıkan dilcilerdendir. Bu meclislerde öğrenciler tarafından yazılanlar, *Mecâlisu Sa'leb*⁸⁹ adıyla kitap haline getirilmiştir.

Bu meclislerde kaydedilen bilgilerle oluşturulan ve *Emâli* adı verilen kitap türü, dilcilerde oldukça yaygındır. Ebû Ali el-Kâfî (356/967), ez-Zeccâcî (337/949), İbnu's-Şecerî (542/1148), el-Murtaza Ali b. Huseyn el-Müsevî (436/1045) ve İbnu'l-Hâcib (646/1258), bu tür eser veren dil bilginleridir.

es-Suyûtî, dilcilerden son *Emâli* yazarı olarak Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin adını verse de, az önce isimlerini verdiğimiz âlimlerin vefat tarihleri, bu bilginin doğru olmadığını göstermektedir.⁹⁰

Bu konuda hadisçilerle dil bilginleri arasındaki fark, hadisçilerin hoca (mumlî) ve öğrenci müstemlî için şartlar ortaya koydukları halde, dilcilerin işi belirli şartlara bağlamamış olmalarıdır. Dilciler tarafından yazdırılan *Emâli* kitaplarında muhteva; daha ziyade, garîb kelimelerle ilgili açıklamaların ağır bastığı bir kısım haberler, bazı nahiv ve lügat konularına ilişkin meseleler oluşmuştur.

Sonuç itibarıyla, Hadis ve Arap dili, İslâmî ilimler yelpazesi içinde doğal olarak birbirinden yararlanmış iki ilim dalıdır. Dört başlık altında anlatmaya çalıştığımız konular dışında, bazı kelime ve sözlerin, belli anlamlarda ilk defa Hz. Peygamber tarafından kullanılıp Arapça'ya kazandırılması gibi⁹¹ belli konularda, Hadisin, ilim olarak, diğer ilimleri etkilediği, özellikle Arap dili ve bu dille uğraşan ilim adamları için, gerçek anlamda bir öncü rol üstlendiği anlaşılmaktadır.

II. ARAP DİLİNDE HADİSLE İSTİŞHÂD

Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili olarak, bugüne kadar Türkiye'de akademik anlamda iki çalışma yapılmıştır. Bunlar, önce Hüseyin Tural tarafından yapılmış "*Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'elesi*" adlı kısa makale ölçüsündeki çalışma ile daha sonra M. Reşit Özbalkıç tarafından ortaya konulmuş "*Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*" adlı, emek verilmiş bir kitap çalışmasıdır. Türkiye dışında yapılmış bir diğer araştırma da, Muhammed el-Hıdr Huseyn tarafından Mısır Arap Dil Akademisi'ne sunulmak üzere hazırlanmış "*el-İstişhâd bil-hadîs fi'l-lüğa*" adlı makedir. Bu üç çalışma bizim için ufuk açıcı ve önemli ölçüde yol gösterici olmuştur.

"Arap dilinde hadisle istişhâd" ifadesinde geçen "hadîs" kelimesiyle, Hadîs Usûlü ilmindeki anlamıyla, "Hz. Peygamber'in sözleri, fiil ve takrirleriyle ilgili sahabî tasvirleri ve bu konuda tâbi'ün nesli aracılığı ile yapılmış nakiller" kastedilmektedir. "Arap dilinde istişhâd" ifadesiyle de, "lafız ve söyleyiş biçimi olarak, kalıp veya söz dizini halinde, herhangi bir sarf-nahiv kuralının ispatı ve bir kelimenin anlamının

⁸⁹ Ebu'l-Abbas Sa'leb (Ahmed b. Yahya), *Mecâlisu Sa'leb*, thk. Abdusselâm Harun, Dâru'l-ma'arif, 1956.

⁹⁰ Şerfuddîn Ali er-Râcihî, *Mustatalâhu'l-hadîs*, s. 30.

⁹¹ es-Suyûtî'nin kaydına göre, İbn Dureyd, (مَاتَ حَتَّىٰ أَنَا) = "yatağında öldü"; (وَأُتِيَتْ بِهَا عِزَّةَانِ) = "bu konuda artık iki keçi kırışmaz"; (أَنَّ حَتَّىٰ أَلْوَيْسِي) = "şimdi savaş kızıştı"; (وَأُتِيَتْ بِالْمَوْنِ مِنْ حَتَّىٰ مَرْثِيْنِ) = "mü'min bir haşerât deliğinden iki defa sokulmaz"; (عَلَّوْبِ حَدَمَةٍ) = "savaş, bir hiledir" ve (بِهِمْ وَخَطَرُهُ الْعَظِيمُ) = "mezbelelikte yetişen çiçekten sakının" hadislerini, ilk defa Hz. Peygamber'den duyulan sözler için örnek göstermiştir. Bkz. *el-Müzlîr*, 1, 302; Başka örnekler için bkz. M. Sâdik er-Râfi'i, *l'e'zû'l-Kur'ân ve'l-belâğat en-nebeviyye*, 362-365; M. Reşit Özbalkıç, *Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*, s. 266-295.

tespitinde hadisin delil olarak kullanılması" kastedilmektedir.

Arap dilinde hadisle istişhâd tartışmalarının, hicrî yedinci ve sekizinci asırlarda başlayıp yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Zira kaynaklar, daha önceki dönemlerde böyle bir tartışmadan söz etmemişlerdir. Söz konusu tartışmalar, İbn Harûf el-İşbilî (609/1212) ve İbn Mâlik (672/1273)'in hadisle istişhâd uygulamasına önceki nahivcilerden daha çok yer vermeleri üzerine, Ebu'l-Hasen İbnu'd-Dâi' (680/1281) tarafından başlatılmış, Ebû Hayyân (745/1344) tarafından da ısrarlı biçimde gündemde tutulmuştur.

A. KONU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Konuyu tetkik eden araştırmacılar, bu meselede ilim adamlarının başlıca üç grupta toplandıklarını tespit etmişlerdir:

1. Hadisle İstişhâdı Kabul Etmeyenler ve Görüşleri

Az önce de temas edildiği gibi, hadisle dilde istişhâdın câiz olmadığı düşüncesini ilk defa İbnü'd-Dâi' ileri sürmüş, bilâhare Ebû Hayyân bu görüşü daha iddialı bir şekilde savunmuştur. Bu ilim adamları iddia ve tezlerini "hadislerin, râviler tarafından işitildiği lâfızlarla değil, mânâ olarak rivâyet edildiği; râviler arasında Arap olmayanlar da bulunduğu için hadislerde çok lahn yapıldığı; hem Basra ve Kûfe ekollerine mensup ilk dilcilerin, hem de daha sonraki dönemlere ait dilcilerin hiç birisinin hadisle istişhâta bulunmadıkları"⁹² şeklinde gerekçelere dayandırmışlardır.

Özellikle Ebû Hayyân, İbn Mâlik'i tenkit ederken "O, Arap dilinin kaidelerini tespit, hadislerde rivayet edilen lâfızlarla istidlâli âdet haline getirmiştir. Mutekaddim ve müteahhir âlimlerden ondan başka bu yolu takip edeni görmedim." diyecek kadar iddialı ifadeler kullanmıştır. Ayrıca Basra ekolünden Ebû Amr b. el-Alâ (154/771), İsa b. Ömer (149/766),⁹³ el-Halil b. Ahmed (170/786)⁹⁴ ve Sibeveyh'in,⁹⁵ Kûfe ekolünden de el-Kisâi (189/805),⁹⁶ el-Ferrâ (207/823),⁹⁷ Ebû'l-Huseyn Ali b. Mübarek el-Ahmer (194/810)⁹⁸ ve Hişam b. ed-Darîr (209/824)⁹⁹ gibi nahiv ilminin ilk kurucularının isimlerini vererek, bunların hadisle istişhâd etmediklerini iddia etmiştir.¹⁰⁰ Yine İbnu't-Tayyib el-Mağribî (1170/1757) "Dilde Hadisle istişhâda karşı çıkanlardan Ebu Hayyân ve Ebu'l-Hasen ed-Dâi' dışında bir nahiv âlimi bilmiyoruz. Zamanla es-Suyûti (911/1505) de onların kanaatine uymuştur." demiştir.¹⁰¹ Bazı araştırmacılar, Ali b. Muhammed el-İşbilî (680/1281) ve İbn Harûf (609/1212)'u da bu gruba dahil nahivciler arasında saymışlardır.¹⁰²

⁹² Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetul'-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-arab*, 1. bsk. Dâru Sâdır, Beyrut, ty. I, 5; es-es-Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, s. 23-26; Bilgi için ayrıca bkz. Cemalüddin el-Kasimî, *Kavâidul'-tahdîs*, 1. bsk. thk. Muhammed Behçet el-Bitar, Dâru'n-nefâis, s. 239.

⁹³ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 43; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 21-24.

⁹⁴ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 54-72; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 45-48.

⁹⁵ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 106; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 60-66.

⁹⁶ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 139; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 67-75.

⁹⁷ Bilgi için bkz. *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 139-141; *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 98-103.

⁹⁸ Bilgi için bkz. *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 97.

⁹⁹ Bilgi için bkz. İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ*, s. 164.

¹⁰⁰ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetul'-edeb*, I, 5; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 23.

¹⁰¹ Subhî es-Sâlih, *Ulûmül'-hadîs ve mustalahuh*, 3. bsk. Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1965, s. 332, 333.

¹⁰² Hüseyin Tural, *Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'elesi*, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 9, Erzurum, 1990, s. 71. İbn Harûf'un hem dilde hadisle istişhâda karşı olanlar arasında

2. Hadisle İstişhâdı Benimseyenler ve Görüşleri

Bizde oluşan kanaate göre bu gruba dahil ilim adamlarının sayısı büyük rakamlara ulaşmaktadır. Ancak, bu âlimlerin isimlerini herhangi bir klâsik kaynağa dayandırmak zordur. Çünkü bu gruptaki dilcilerin isimleri, daha ziyade dilde hadisle istişhâd olgusuna yöneltilen itirazlara cevap niteliğinde ortaya çıkan açıklamalar bağlamında zikredilmektedir. Hadisin dilde istişhâd açısından, Kurân'dan sonra hemen ikinci sırada kabulü ortada iken, bu konuda iddialı şeyler ortaya atılması, bilinen bir olgunun tekrarı veya eski bir tabirle "ma'lûmun il'lâmı" anlamına geleceği için, bu grupta yer alan dilcilerde doğal olarak ısrarlı ve iddialı çıkışlar söz konusu olmamıştır. Bu itibarla, söz konusu dilcilerin isim olarak tespiti, ya itirazlara cevap olarak ortaya koydukları açıklamalar ve konuya münasebet düşen yerlerdeki ortaya koydukları temas ve işaretler; ya da eserlerinde kullandıkları şâhid malzemenin bizzat incelenmesiyle mümkün olabilmektedir.

Nitekim Kûfe nahiv imamlarından Ebû'l-Abbas Sa'leb (291/904)'in "Sünnet dile hâkimdir; fakat dil sünnete hâkim olamaz." sözü,¹⁰³ hadisin dil üzerindeki otoritesine dikkat çekmektedir. Yine İbn Hazm (456/1064), "Abdullah oğlu Muhammed, Allah kendisine peygamberlik vermeden önce Mekke'de kavminin dilini en iyi bilen ve herkesten daha fasîh bir kişiydi. Allah kendisini kulları arasında uyarı için bir tebliğci olarak seçtikten sonra, nasıl olur da fasîhliği devam etmez?" diyerek,¹⁰⁴ hadisin dilde huccet olduğu yönünde kanaatini bildirmiş olmaktadır.

Konuyla ilgilenenlerin, makalesine atıfta buldukları Muhammed el-Hıdr Huseyn; el-Cevherî (393/1001), İbn Fâris (395/1004) İbn Sîde (458/1066), es-Süheyli (581/1185), İbn Berrî (582/1186) ve İbn Harûf (609/1213) gibi âlimleri, İbn Mâlik'ten önce tereddütsüz biçimde hadisle istişhâd eden kişiler olarak saymıştır.¹⁰⁵

Kanaatimize göre dil bilginlerinin büyük çoğunluğunun görüşü bu yöndedir. Yapılan detaylı araştırmalar bu gerçeği teyit etmektedir.¹⁰⁶ Hadis dilde huccet olarak kullanmada daha çok dikkati çeken veya hadise şâhid olarak daha fazla yer veren dilciler olarak; el-Bedru'd-Demâmîni (827/1424),¹⁰⁷ Ebû'l-Bekâ el-Ukberî (616/1219),¹⁰⁸ İbn Mâlik (672/1273), er-Râzi el-Esterâbâdi (686/1287) ve İbn Hişâm (762/1360)'ı zikredebiliriz. Ayrıca sözlük yazarlarından veya sözlükler konusunda eser verenlerden adı geçenler dışında, el-Halil b. Ahmed (170/787), İbnu's-Sikkît (244/858), Câhız (255/869), İbn Kuteybe (276/889), İbn Dureyd (321/933), Ebû Bekr b. el-Enbârî (328/940), İbn Durustevayh (347/958), Ebu Ali el-Kâlî (356/967), el-Ezherî (370/980),

→ →

zikredilmesinin sebebi, Ebu Hayyân'ın onu kendisi gibi göstermesinden kaynaklanan bir durum olsa gerektir.

¹⁰³ Ebû'l-Abbas Sa'leb (Ahmed b. Yahya), *Mecâlisü Sa'leb*, I, 216.

¹⁰⁴ Muhammed el-Hıdr Huseyn, *Dirâsâtü fi'l-arabiyye ve târîhü'l-hâ*, Dimeşk, 1960, s. 34, 169.

¹⁰⁵ *el-İstişhâd bi'l-hadis fi'l-lüğa*, Mecelletu Mecme'i'l-lüğa el-arabiyye, Kahire, 1965, III, 199.

¹⁰⁶ M.Reşit Özbalkıç'nın "*Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişhâd*" (1. bsk. Tıbyân Yayıncılık, İzmir, 2001) adlı eseri, hem nahvin kurucusu durumundaki ilk nahiv ve lügat âlimlerinin, hem müteahhir dilcilerin önemli kitaplarını hadisle istişhâd açısından tarayarak çok sayıda nahiv ve lügat âliminin hadisle istişhâdda bulunduğu gerçeğini ortaya koyan kıymetli bir çalışmadır.

¹⁰⁷ Abdulkadir el-Bağdâdi, *Hızânetü'l-edebe*, I, 7. Ömer Rıza Kehhâle, bu âlimi İbnu'd-Demâmîni başlığı altında tanıtmaktadır. Asıl adı, Bedruddin Muhammed b. Ebî Bekr'dir. Bilgi için bkz. *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX, 115.

¹⁰⁸ Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin *İthâfu'l-hasîs bi'r-râbi mâ yüşkelu min elfâz'il-hadis* adlı bir eseri bulunmaktadır. Eser, Muhammed Zekî Abdu'd-Dâyim tarafından neşredilmiş olup matbûdur.

el-Harfîrî (516/1122), Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (666/1267) gibi âlimler hadisle istişhâda hatırı sayılır oranda yer vermişlerdir.¹⁰⁹

Bu gruptaki ilim adamları, hadisın Hz. Peygamber'den duyulmasından itibaren geliş yollarının, gerek tedvin zamanı, gerekse rivayet edenlerde aranan şartlar bakımından, şiir ve onun dışındaki dil malzemesinden daha sağlam ve güvenilir olduğu kabulünden yola çıkmışlardır. Bu konu, değerlendirme bölümünde biraz daha açıklacaktır.

3. Orta Yolu Tutanlar ve Görüşleri

Bu grubun öne çıkan temsilcileri es-Şâtıbî (790/1388) ile es-Suyûtî (911/1505)'dir. Bu ilim adamları hadislerle kayıtsız şartsız istişhâd yerine, belli şartları taşıyan hadislerin dilde delil kabul edilmesi gerektiği kanaatinde idirler. Üzerinde durdukları önemli husus, dilde istişhâd edilecek hadisın "Hz. Peygamber'in söylediği şekilde, lafızlara itinâ gösterilerek rivayet edildiğinin tespiti" meselesidir. Onlara göre bu özelliği taşıyan hadislerle dilde istişhâd edilmesi gerekir. Nitekim eş-Şâtıbî *el-Elfiyye* şerhinde "Topuklarına bevleden sefih Arapların sözleriyle istişhâd ettikleri halde, mânâ olarak nakledildiğini gerekçe göstererek Allah Rasûlü'nün hadisiyle istişhâd eden hiçbir nahivci görmedik."¹¹⁰ diyerek; bu konuda mânâ olarak rivayet edilen hadislerin kategorik olarak dışlanmasını yadırgamaktadır.

Elbette eş-Şâtıbî'nin bu sözünden, onun, en azından ilk asırlardaki nahivcilerin, dilde hadisle istişhâd etmediklerine inandığı da anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre eş-Şâtıbî'nin, "nahivcilerin dilde hadisle istişhâd etmedikleri" anlamına gelen bu sözündeki genellemede, kendisinin çağdaşı durumundaki Ebû'l-Hasen İbnü'd-Dâî (680/1281) ve hemşehrisi Ebû Hayyân (745/1344)'ın yüksek sesle, "ilk nahivcilerin dilde Hadisle istişhâda bulunmadıklarını" iddia etmiş olmalarının etkisi büyük olsa gerektir. Diğer taraftan, aynı sözden, onun, bu düşüncüyü tasvip etmediği, dilde Hadisle istişhâdın belli şartlarla kabul edilmesi gerektiğini uygun gördüğü de anlaşılmaktadır.

es-Suyûtî de *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* adlı eserinde, bizzat Hz. Peygamber'in sözü olduğu sâbit olanlarla istişhâd edileceğini, ama onun bizzat ağzından çıkan lâfızlarla rivayet edilen hadislerin kısa ve sayılarının da çok az olduğunu belirtirken;¹¹¹ M. Reşit Özbalkıç'nın tespitlerine göre, *el-Ferîde* isimli *el-Elfiyye*'si üzerine kaleme aldığı *el-Metâli'us-sa'îde* adlı şerhte azımsanmayacak sayıda hadisle istişhâd etmiştir.¹¹²

Bu gruba giren dildiler, Hz. Peygamber'den nakledildiği söylenen her rivayeti dilde delil sayma yerine, hadisın lafzını değiştirmeden rivayet eden veya dil yönü güçlü râvîler aracılığı ile gelen rivayetlere öncelik vermişlerdir. Mânâ olarak rivayet edilen hadislerden de, Arap asıllı sahâbe ve tâbiî râvîler aracılığı ile gelen rivayetleri dilde istişhâda uygun bulmuşlardır.

Muhammed b. Sîrîn (110/728), Kasım b. Muhammed (106/724), Racâ b. Hayve(112/731), İbrahim b. Meysera (?), İbn Tâvûs (?), gibi hadisın lâfız olarak

¹⁰⁹ M. Reşit Özbalkıç, Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişhâd, s. 201.

¹¹⁰ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hızânetü'l-edeb*, I, 6.

¹¹¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 23. Krş. Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hızânetü'l-edeb*, I, 6, 7; el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 238.

¹¹² M.Reşit Özbalkıç, a.g.e. s.204. Yazar burada, *el-Metâli'us-Sa'îde* adlı eserin I. cildinden 12, II. cildinden ise 15 örneğe atıf yapmıştır.

naklini şart koşan hadisçiler ile,¹¹³ Mâlik b. Enes (179/795), İbn Cüreyc (150/767) ve İmam Şâfiî (204/819) gibi, saf Arapça konuşulan muhitlerde yetişen âlimler¹¹⁴ tarafından rivayet veya tedvîn edilen hadisler, bu grubun dilde hucet olarak sakıncasız buldukları rivayetler cümlesindedir.

B. GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıda temas edildiği gibi, "dilde hadisle istişhâd" konusuna uzak duran veya çekimser yaklaşan dilcilerin gerekçelerini temelde üç maddede toplamak mümkündür: 1. Hadislerin mânâ olarak rivayet edilmiş olması ve bu tür rivayet uygulamasının, Arap dilinin bozulmasından sonra da hadisin tedvîn işine kadar devam etmesi; 2. Söz konusu dönemde hadis râvileri arasında Arap olmayanların bulunması sebebiyle hadislerde çok miktarda lahn bulunması; 3. İlk nahivcilerin, hadis lâfızlarının Hz. Peygamber'e âdiyetine güvenememeleri sebebiyle hadisle istişhâdı terk etmiş olmaları.

Şimdi bu görüş ve iddiaları, objektif olarak sırasıyla değerlendirmeye çalışalım:

1. Her şeyden önce, pek çok muhaddis, fukahâ ve usulcünün hadislerin mânâ olarak rivayet edilmesine karşı çıktıklarını¹¹⁵ belirtmeliyiz. Nitekim İmam Mâlik (179/795) gibi bazı hadisçiler, merfû hadisleri işitildiği gibi rivayet etmeyi şart koşarken, maktû' ve mevkûf haberleri mânâ olarak rivayete izin vermişlerdir.¹¹⁶ Elbette bir grup hadisçinin konuya böyle yaklaşmaları, en azından, söz konusu râviler aracılığı ile gelen hadislerin Hz. Peygamber'den duyulduğu lâfızlarla intikali ihtimalini güçlendirmiş olacaktır.

İkinci önemli husus, "mânâ olarak rivayet olgusu"nu iyi anlamak gerektir. Genel olarak bu tür rivâyeti hadisçilerin câiz gördükleri bir gerçektir. Ancak bu çeşit rivâyetin câiz görülmesi için çok sıkı şartlar ileri sürülmüştür. Râvî, lâfız değişikliklerinin mânâda meydana getireceği farklılıkları anlamayacak derecede nahiv ve dilbilgisinden yoksun ise, böyle biri için mânâ olarak rivâyet câiz görülmemiştir. Bu durumdaki kişi, lâfzı duyduğu şekilde nakletmek zorundadır.¹¹⁷ Bu, hadis imamlarının üzerinde ittifak ettikleri bir görüştür.

Diğer taraftan, hadis rivayetinin başladığı ilk günlerde, hadisi rivayet eden kişinin Hz. Peygamber'den duyduğu şekilde nakletmesi şart koşuluyordu. Râviler, bu hususta, Hz. Peygamber'in "*Allah, bir hadis duyup onu duyduğu şekilde (hiçbir değişiklik yapmadan) nakeleden kişinin yüzünü ak etsin.*" sözünü¹¹⁸ delil alıyorlardı.¹¹⁹ Bu derece titiz davranmalarında göz önüne aldıkları bir diğer delil de, Hz. Peygamber'in Berâ b. Âzib'e, yatağa yatarken okunmak üzere öğrettiği bir duayı tekrarlatırken, Berâ'nın

¹¹³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* s. 176, 206, 207.

¹¹⁴ Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 329.

¹¹⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 173, 206, 207; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 214; İbn Kesîr, *İhtisaru ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1987; s. 74; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 98; el-Kâsimî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 230.

¹¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 88; A. Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu İhtisârı Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-kütüb el-İlmiyye, Beyrut, ty. s. 141; Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 330.

¹¹⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 3. bsk. thk. Nureddin İtr, Dâru'l-fikr, Dimeşk, 1984, s. 213; el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 706, 707; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî Şerhu Takrîbi'n-Nevevî*, 2. bsk. thk. Abdulvehhâb Abdullatif, Dâru'l-kütüb el-İlmiyye, Beyrut, 1979, II, 98; A. Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 141.

¹¹⁸ Hadis için bkz. Ebu Davud, İlim, 10; Tirmizî, İlim, 7; İbn Mâce, Mukaddime, 18, Menâsik, 76; Dârimî, Mukaddime, 24; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 437, III, 225, IV, 80, 82, V, 183.

¹¹⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 172, 173, 299, 300; Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 80.

duada geçen (بيك) ifadesi yerine (رسولك) demesi üzerine, eliyle kendini göstererek (بيك) şeklinde tashîh etmiş olmasıdır.¹²⁰ Abdullah b. Ömer, hadislerin mânâ olarak rivayet edilmesini kabul etmeyen, lafız olarak rivayeti şart koşan sahâbilerdendi. Müslim tarafından da nakledilen îman hadisinde İslâm'ın şartlarını sayarken, bir râvinin (المحج) kelimesini (صيام رمضان والمحج) terkiibinden önce söylemesi üzerine, (لا ، صيام رمضان والمحج) = "Hayır, öyle değil, 'sıyâme ramedân ve'l-hacc" şeklinde düzeltilmiş¹²¹ ve hadisin Hz. Peygamber'den nakledilen lafzının bozularak, kelimelerde takdîm-te'hir yapılmasına karşı çıkmıştır. Bu titizliği gösteren İbn Ömer'in 2630 hadîs rivayetiyle müksirûndan kabul edilmesi yanında, Buhârî ve Müslim'in onun rivayet ettiği hadislerden 170'ini mecmualarına almış olması,¹²² konumuz açısından kayda değer bir durum olsa gerektir.

İlk râvileri rivâyetlerinde vâv (و) harfi ile fâ (ف) harflerinin bile yer değiştirmesine karşı çıkmışlardır. Nitekim hadis imamlarından el-'Ameş (148/765)'in, "Vaktiyle bu ilim öyle insanların elinde bulunuyordu ki, gökten yere yüzü koyun düşmek, onlar için hadise bir vâv (و), bir elif (ا) veya bir dâl (د) ilâve etmekten daha sevimli gelirdi." sözü,¹²³ yeterince fikir verecek niteliktedir.

Mânâ olarak rivayetin kabul edilebilmesi için, râvinin sarf ve nahvi en iyi şekilde bilmesi, lâfzın medlûl ve maksatlarına vâkîf olması, kendisini lahn ve tashîfe düşmekten kurtaracak derecede nahiv ve Arapça bilgisine sahip olması, aksi durumda, hadisi lafız rivayet etmesi şart koşuluyordu.¹²⁴

Resmî tedvîn çabalarını daha önceki tarihlere kaydıran tespitleri¹²⁵ bir kenara bıraksak bile, kaynakların büyük çoğunluğunun birleştikleri kanaate göre, hadislerin tedvîni çalışmalarına, hicrî 99 yılında Emevî Halîfesi Ömer b. Abdulazîz (101/720)'in emriyle başlanmıştır.¹²⁶ Kaldı ki, Hemmâm b. Münebbih'in *es-Sahîfetu's-sahîha* adlı hadis sahifesinin bugün elimizde olması, hadisin tedvînine hicrî birinci asrın ortalarında başlandığının kesin bir delilidir.¹²⁷ Çünkü Hemmâm hicrî 40 yılından önce doğmuş, hocası Ebû Hüreyre 58-59 yıllarında vefat etmiştir. Bu durum bizi, doğal olarak

¹²⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 175; Kadî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, 1. bsk. thk. es-Seyyid Ahmed es-Sakr, Dâru't-türâs, Kahire, 1970, s.175, 176. Krş. Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 80, 81. Bu konuda başka örnekler için bkz. Subhî es-Sâlih, a.g.e. s. 81-83.

¹²¹ el-Aynî, *Umdeu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-türâs el-arabî, Beyrut, ty. I, 121. Hadis için bkz. Buhârî, İmân, 37; Müslim, İmân, 5.

¹²² Muhammed Abdulkadir Henâdî, el-İhticâcu'n-nahvî bi'l-hadîsen-nebevî inde'l-İmâm Bedriddîn el-'Aynî fi dav'i kitâbihi Umdetü'l-kârî, (Mecelletu merkezi buhûs ve dirâsât, Medîne), s. 179.

¹²³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 178. Krş. Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 82, 329. (كان العلم عند أقوام كان لأحدهم أن يترى (من النساء) أحبته إليه من أن يزيد فيه وإنه أو ليعا أو ذللاً).

¹²⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 198, 199; Kadî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 178; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 214; İbn Kesîr, *İhtisârü uhûmi'l-hadîs*, s. 74; Irâkî, *Elfiyyetu'l-hadîs ve şerhu'lâ Fethu'l-muğîs*, 2. bsk. thk. A. Muhammed Şâkir, Mektebetu's-sünne, Kahire, 1988, s. 260; *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 706, 707; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 106; A.Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hadîs*, s. 141; Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 330.

¹²⁵ Muhammed Accâc el-Hatîb, Mısır emiri Abdulazîz b. Mervan b. el-Hakem'in hicrî 65-85 yılları arasında idareciliği sırasında, hadisleri tedvîn etmesi için Hims âlimlerinden Kesîr b. el-Hadramî'ye resmen emir verdiğini kaydederek, resmî tedvînin Ömer b. Abdulazîz'in emrinden önce, hicrî birinci asrın ikinci yarısında gerçekleştiğini bildirmiştir. Bilgi için bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, *Ulûmu'l-hadîs ulûmu ve mustalahul*, 3. bsk. Dâru'l-fikr, Dimeşk, 1975, s. 218-221.

¹²⁶ Muhammed Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisân*, Dâru'l-fikr el-arabî, Mısır, ty.. s. 244; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 220; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, 3. bsk. Dâru'l-fikr, Beyrut, 1981, s. 58, 59.

¹²⁷ Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 32.

Hemmâm'ın sahîfesini, Ebû Hüreyre vefat etmeden tedvîn ettiği sonucuna götürür. Bu sahîfe, aynı zamanda hadislerin, Hz. Peygamber'den iki veya üçyüz sene sonra yazılmaya başladığını iddia eden müsteşriklere de sağlam bir cevap olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber'in en yakın sahâbîlerinden birinin telifi olan bu sahîfede yer alan hadislerin bütünü, Ahmed b. Hanbel (241/856)'in *el-Müsned* adlı eserinde, büyük bir kısmı da Buharî *es-Sahih* adlı eserinde nakledilmiştir.¹²⁸ Bu hadisler, sonraki dönem hadisçilerinin mecmualarındaki hadislerle karşılaştırıldığı zaman, hadislerin bir harfinin, bir noktasının bile değişmeyip aynı rivayetler olduğu ortaya çıkacaktır.¹²⁹

Bu durumda özenle belirtilmesi gereken şudur:

Hadis, haber türü pek çok rivayet, hicrî birinci asırda, Arapça'nın bozulmasından önce tedvîn edilmiştir.¹³⁰ Bunun anlamı, mânâ olarak rivayet işinin de, hicrî birinci asırda, Arapça'nın bozulmasından önce gerçekleştiğidir.

İkinci önemli nokta, tedvîn edilmiş hadislerde, tedvîn işinden önce mânâ olarak rivayet vukû bulmuşsa, bunun ancak sözleriyle istişhâd câiz olan râvilerin tasarrufuyla gerçekleşmiş olduğu hususudur.¹³¹ Tâbi'ün neslinin mânâ olarak rivayette buldukları farzedilse bile, onların normal sözleri ile istişhâd câiz olduğuna göre, rivayet ettikleri hadislerle istişhâdın da câiz olması gerekir. Çünkü onlar da sahâbe gibi belâgat sahibi idiler ve rivayetlerini Hz. Peygamber'i görüp dinleyenlerden dinlemişlerdi. İslâmî devir şâirlerinin sözleriyle istişhâd câiz görüldüğü için, Ferazdak (110/728) ve Cerîr (110/728) gibi şâirlerin sözleriyle istidlâlâ cevaz verilmiştir.¹³²

Bu tespitlerimizle, ilk üç nesli oluşturan râvilerin tamamının mânâ rivayetine kâmil anlamda ehil olduklarını söylemek istemiyoruz. Fakat mânâ rivayetinin, herkesin yapabileceği, sıradan bir iş olmadığına, Arap dilinde yeterlilik isteyen, sıkı şartlara bağlı ciddî bir iş olduğuna, ilk üç nesilde bu uygulamanın genel olarak ciddiye alındığına vurgu yapıyoruz.

Diğer taraftan, mânâ olarak rivayetin şiirde de söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Nasıl şiirin mânâ olarak rivayeti, şiirle istişhâdın bütünüyle câiz olmamasını gerektirmiyorsa, hadislerin mânâ olarak rivayeti de onlarla istişhâdın terkinin gerektirmemlidir. Kaldı ki, yukarıda temas edildiği gibi, hadislerin tedvîni ve yazıya geçirilmesi işlemi, "ihticâc asrı" adı verilen, hicrî ikinci asrın ortalarına kadar tamamlanmıştı. Oysa şiirin tedvîni ve kayda geçirilişi, zaman olarak hadisin tedvîninden daha sonra gerçekleşmiştir. Nitekim Hz. Ömer'den nakledilen "şiirin Arapların en sahîh ilimleri olduğu, İslâm'la birlikte şiir rivayetinden uzak kalarak, Bizanslılar ve İranlılarla savaş ve cihat işleriyle meşgul oldukları, fetihlerden sonra tekrar şiir rivayetine başladıkları, fakat tedvîn edilmiş bir divânları bulunmadığı" şeklindeki rivayet,¹³³ şiirin sonradan tedvîn edildiğini veya en azından Hz. Ömer döneminden

¹²⁸ Muhammed Accâc el-Hatîb, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 201.

¹²⁹ Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Salîfe-i Hemmâm İbn Munebbih* (çev. Kemal Kuşçu), 1. bsk. Bahar Yayınları, İstanbul, 1967, s. 55.

¹³⁰ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, I, 7. Krş. el-Kâsîmî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 238. (تدوين الأحاديث والأخبار وكثير من الروايات وقع في الصدر الأول قبل فساد اللغة العربية).

¹³¹ Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, I, 7.

¹³² M. Reşit Özbalıkcı, *Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*, s. 216 (İbnu't-Tayyib el-Mağribî, *Şerhu'l-İktirâh* vr. 42 b'den naklen).

¹³³ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, yy. 1952, I, 386; es-Suyûtî, *el-Muzhir fi ulûmi'l-lügâ ve envâ'ihâ*, II, 473, 474; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 33.

itibaren başladığını göstermektedir. Konu ile ilgili rivayetleri toplayıp değerlendiren Özbalkıç, "Hadisin şiiirden önce tedvîn edildiği, inkarı mümkün olmayan tarihi bir gerçektir." hükmünü¹³⁴ ortaya koymuştur.

Doğrusu, şiiirle istişhâdı savundukları halde, dilde hadisle istişhâda karşı çıkanlar açısından, bu durumu açıklamak zor görünmektedir.

2. Râviler arasında Arap olmayanların lahn yaptığı iddiası kısmen doğrudur. Ama aynı durum şiiir için de söz konusudur. Kaldı ki, hadislerdeki lahn düzeltilmiştir. Nitekim hadisçilerden el-'Ameş (148/765), "Muhammed b. Sîrîn (110/728) hatalı bir hadis dinleyip alıyor, sonra onu hatalı şekliyle rivayet ediyor!" denildiğinde, "İbrî Sîrîn lahn yapmışsa da, Hz. Peygamber yapmamıştır; siz hatayı düzeltin." demiştir.¹³⁵ Katâde (117/735), "Hadisimde lâhn görürseniz, onu düzeltin." demiştir.¹³⁶ Yine mânâ olarak rivayeti câiz gören Evzâî (157/774) de, hadisteki tahrîf, lahn ve benzeri herhangi bir hatanın düzeltilmesini savunan hadisçilerdendir.¹³⁷ Bunlara ilave olarak; Şa'bî (104/722), Kâsım b. Muhammed (112/730), Ata b. Ebî Rabâh (115/753), Hemmâm b. Yahya el-Mu'avvezî (164/780), İbnü'l-Mubârek (181/797) ve Nadr b. Şümeyl (204/819) gibi âlimler melhûn (hatalı) rivayetin, düzeltildikten sonra nakledilmesi gerektiği hükmünü benimsemişlerdir.¹³⁸ Yahyâ b. Maîn (234/848)'den de "Kişinin hadisini Arapça'nın kurallarına göre düzeltilmesinde bir sakınca yoktur." şeklinde bir söz nakledilmiştir.¹³⁹ el-İrâkî ve es-Suyûtî'nin ifadelerine göre hadislerde Arapça kurallarına uymayan hataların düzeltilmesi gerektiği düşüncesi, çoğunluğun görüşüdür.¹⁴⁰

Nesâî (303/915)'ye hadiste lahn konusu sorulunca, "Eğer lahn, Kureys lehçesine uygun olmasa bile, Arapların kullandığı bir şey ise değiştirilmez. Çünkü Hz. Peygamber insanlara kendi lehçeleriyle konuşurdu. Şayet rivayetteki lahn, Arap kelimasında bulunmayan türden bir şey ise, bilin ki Hz. Peygamber lâhn yapmazdı." şeklinde cevap vermiştir.¹⁴¹

Kadı İyâz (544/1149)'ın konu ile ilgili uygulamaya ilişkin tespit ve değerlendirmesi biraz daha farklı ve kayda değer durumdadır. Onun açıklamasına göre, bu konuda hadisçilerin çoğunluğunun uygulaması, rivayette hata olsa bile değiştirilmeden duyulduğu ve ulaştığı şekilde nakledilmesi, fakat onlardan dikkatli ve ihtiyatlı olanların yaptığı gibi, semâ ve kıraat sırasında hataya dikkat çekilmesi, düzeltmenin hâşiyede gösterilmesi tarzında olmuştur. Bu uygulama, dil yönünden iyi durumda

¹³⁴ Hadisin zapt ve rivayet yönünden şiiirle mukayesesi konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Reşit Özbalkıç, *Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişhâd*, s. 211-214.

¹³⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 194, 195. Krş. Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Mustalahul-hadis*, s. 153, 154.

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 230; er-Râmehurmüzi, *el-Muaddisu'l-fâsil*, s. 525.

¹³⁷ er-Râmehurmüzi, *el-Muaddisu'l-fâsil*, s. 524; el-Hatîb el-Bağdâdî, A.g.e. s. 248; İbn Abdilerr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, s. 129, 130; es-Sehâvî, *Fethul-muğîs*, 2. bsk. thk. Ali Huseyn Ali, *Dârul- imâm et-Taberî*, yy. 1992, III, 169.

¹³⁸ Şemsuddîn Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî, *Fethul-muğîs*, III, 169; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 107; A. Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hâsîs*, s. 145. Hadiste lahnın düzeltilmesini tavsiye eden haber örnekleri için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 194-198; İbn Abdilerr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, s. 131, 132.

¹³⁹ Ebû Ömer Yusuf ibn Abdilerr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, s. 132. (لا بأس أن يقوم الرجل حديثه على العربية).

¹⁴⁰ el-İrâkî, *Elfiyyetu'l-hadis ve şerhu'hâ Fethul-muğîs*, s. 266; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 107.

¹⁴¹ Kadı İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ marifeti usûl'r-rivâye ve's-semâ'*, 1. bsk, thk es-Seyyid Ahmed es-Sakr, *Dârul-türâs*, Kahire, 1970, s. 183.

olmayan kişilerin, "hadisin nakledilen şeklindeki yanlış düzelterek derken, doğruyu bozma" ihtimaline karşı, daha ihtiyatlı olan bir yoldur. Yani râvî, önce rivayetin lafzını semâ sırasında duyduğu gibi zikreder, sonra gerek Arap dili veya nakil açısından, gerek bir başka hadisteki gelişine dikkat çekerek doğru şeklini okur. En sonra da, kimden ne şekilde, kimin tarikiyle hangi lafızla geldiği bilgilerini verir. Bu tutum, Hz. Peygamber'in demediği bir şeyi, ona söylememesi için daha evlâdır.¹⁴² İbnu's-Salâh, rivâyetin olduğu gibi bırakılması ve düzeltmenin hâşiyede yapılması usûlünün doğruluğuna katılmış;¹⁴³ Irâkî aynı görüşü teyit etmiştir. Adı geçen âlimlerden birkaç asır önce yaşayan Ebu'l-Hüseyin İbn Fâris (395/1004) de, devrinde bazı bilginler tarafından dile getirilen bu görüşü, "konu ile ilgili olarak duyduklarının en iyisi"¹⁴⁴ şeklinde nitelendirmiştir.

Kadı İyâz'ın açıklamasından anlaşıldığına göre, o aslında lâhnın hadisçiler tarafından düzeltildiği ve düzeltilmesi gerektiği kanaatindedir. Bu anlamda el-İrâkî ve es-Suyûtî'nin, lâhnın düzeltilmesi konusunda, hadisçilerin çoğunluğunun görüş birliğinden söz eden tespitlerinin, onun bu görüşüyle çelişen bir yönü söz konusu değildir. Şu halde, onun açıklamalarını, lahna düzeltmenin biçim ve tekniğine ilişkin tespit ve öneriler olarak okumak gerekir.

Diğer taraftan, bazı hadisçilerin kendilerine kapalı veya garîb gelen kelime ve ifadeleri, nahiv âlimlerine ve dilcilere sorup düzelttikten sonra rivayette buldukları, bu hususa dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Örnek olarak, Osman b. Müslim, el-Ahfeş (177/794) veya başka nahiv âlimlerine gelir, rivayet edeceği hadisi sunar ve yaptıkları tavsiye göre düzeltmeler yapardı. İbnü'l-Mubarek (181/797) de, "Benden bir hadis işittiğinizde onu Arap dili bilginlerine arzedin, sonra onu iyice ezberleyip muhafaza edin." derdi.¹⁴⁵ Elbette bazı kelimeleri Arap dilinin kurallarına göre düzeltilmesi, rivayette esas olanın Arapça olduğu, hadisin ise, ikinci plâna itildiği anlamına gelmemektedir. Esas olan hadisin muhtevâsı ve getirdiği çerçeve bilgiydi. Bu tür düzeltmeler, genellikle, aynı anlamı, yaklaşık olarak ifade eden kelimelerden dil açısından daha fasih olanının tercih edilmesi şeklinde olmuştur. Zaman-zaman sadece râvînin dikkatsizliği sebebiyle, anlam kaymalarına sebep olan dil hatalarının düzeltilmesi de oluyordu. Hadisin muhtevâsının şüphe çektiği durumlarda yegâne ölçü, dil değildi. Hadisin getirdiği muhtevânın, dille birlikte başka ölçülerle sağlaması yapılıyordu.

Hadiste hata olsa bile, onu düzeltmeden, duyulduğu gibi rivayet edilmesi gerektiğini savunan Nâfi' Mevlâ b. Ömer (117/735), İbn Sîrîn, Ebu'd-Duhâ Müslim b. Sabîh (Ömer b. Abdulazîz'in hilâfet dönemi) ve Ebû Ma'mer el-Herevî (236/850), Abdullah İbn Sehbera (?) ve -Beyhakî'nin nakline göre- Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (224/838)¹⁴⁶ gibi kişilerden nakledilen aksi yönde bir görüş varsa da, İbnu's-Salâh (643/1245) bunu, "lâfza uyma ve mânâ olarak rivayete karşı çıkmada aşırılık" olarak

¹⁴² Kadı İyâz, *el-İlmâ'*, s. 185-187; es-Sehâvî, *Fethul-muğîs*, III; 173.

¹⁴³ Ebû Ömer Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 221 (وإن ذلك أجمع للصحة وأنى للسند).

¹⁴⁴ el-İrâkî, *Elfiyyetu'l-hadîs ve şerhuha Fethul-Muğîs*, s.267; Sehâvî, a. g. e. III, 173.

¹⁴⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 255 (إذ استمع من الحديث فاعرضه على أصحاب العربية ثم أحكوه). Krş. Şerefuddîn Ali er-Râcîhî, a. g. e. s. 155.

¹⁴⁶ İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, s. 134; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâkî'r-râvî*, I, 674; İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 218; Kadı İyâz, *el-İlmâ'*, s. 188; es-Sehâvî, *Fethul-muğîs*, III, 168; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 107.

nitelendirmiştir.¹⁴⁷

Sonuç itibariyle, âlimler arasında işin yöntemi hususunda farklı düşünceler bulunsa bile, hadislerde yapılan lahn, tashîf ve tahrîf gibi adlarla ifade edilen çeşitli hataların genellikle düzeltildiği, hadisçilerin bu konuya büyük önem attıkları ve hatta bu konuya ilişkin özel eserler kaleme alındığı¹⁴⁸ bilinmektedir.

Arap olmayan râvîlerin, hadis lâfızlarında doğru tasarrufta bulunmalarını sağlayacak nahiv·bilgisinden yoksun oldukları iddiası, gerçeğe uygun görünmemektedir. Çünkü mânâ rivâyeti için ileri sürülen "lâfız değişikliği ile ortaya çıkacak mânâ farklarını kavrayacak derecede Arapça dilbilgisi" şartı, sadece Arap kökenli râviler için değil, herkes için, özellikle Arap asıllı olmayanlar için konulmuş olmalıdır. Yani hadis râvîlerinden Arap soyundan gelmeyenler, hadis lâfızlarında doğru tasarrufta bulunacak düzeyde Arapça biliyorlardı. Sadece Arap olmama, cerh için yeterli sayılamaz. Nitekim eserleri dilde delil sayılan ünlü dil bilginlerinin birçoğu Arap değildir. Bunun en bâriz örneği, ilk imamlardan nahvin babası olarak bilinen Sibeveyh; bir diğer örneği gerek nahiv, gerekse belâğat alanında birçok kıymetli eserin sahibi bulunan ez-Zemahşerî (538/1143)'dir.

Bu konuda dikkatten kaçmaması gereken bir nokta da şu olmalıdır:

Gerek mânâ olarak rivâyette, gerekse hadis lâfızlarındaki lahnı düzeltmede iyi derecede Arapça bilmek şart koşulduğu için, her şeye rağmen hata yapma ihtimaline karşı, Arap olmayan râvîlerin yapmaları gereken konusunda akla en uygun olan husus, duydukları şekilde nakledebilmeleri için "lâfza dört elle sarılmaları"dır. Çünkü Arapça lâfızlarda tasarruf gücüne sahip olmayan ve mânâda isabet şartını yerine getirecek durumda olmayan kişilere mânâ olarak rivayet câiz görülmemiş, lâfzı duyduğu gibi rivayet etme şartı getirilmiştir.¹⁴⁹

Hadisle istişhâda taraftar olanlar, lahn iddialarına, aynı durumun Arap şiiri için de söz konusu olduğu, hatta "Ebu Hayyân'ın kendi kitaplarının bile, bir tağyir veya bir lahn olduğuna işaret edilmeksizin, Arap dilinin genel kaidelere uygunluğunu temin için, metinleri değiştirilmiş Arap şiirleriyle dolu olduğunu" dile getirerek cevap vermişlerdir. Onlara göre, Ebu Hayyân, tağyir ve lahnı Arapça beyitler için ileri sürmüş olsaydı, bunu Hz. Peygamber'in hadisleri için de ileri sürmesi uygun olurdu.¹⁵⁰

Bütün bunlara rağmen, hadislerde yer-yer hatalar bulunduğu kabul edilse bile, bu durum, bütün hadislerin lahinlerle dolu olduğu ve bütünüyle hadislerin dilde delil olamayacağı anlamına gelmez. Ayrıca hadislerdeki lahinlerle Arap şiirindekiler sayı bakımından oranlanmış olsa, hiç şüphesiz şiir çok daha zayıf durumdadır. Kanaatimizce bu, arılaşılabılır bir husustur. Zîra müslümanlar için hadis, İslâm dîninde büyük

¹⁴⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 218; A. Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 145.

¹⁴⁸ Bu konuda yazılmış eserlere örnek olarak, İbn Kuteybe (276/889)'nin *İslâhu'l-ğalati'l-vâki' fi ğaribi'l-hadis li Ebî Ubeyd*, Ebû Süleyman el-Hattâbî (388/998)'nin *İslâhu ğalati'l-muhaddisîn*, Ebû Ahmed el-Askerî (382/992)'nin *Tashîfü'l-muhaddisîn*, ed-Dârakutnî (385/995)'nin *Tashîfu'l-muhaddisîn* ve el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071)'nin *Tellîsu'l-müteşâbih şîr-resm ve humâyetu mâ üşkile minhu an bevâdirî-tashîf ve'l-velum* adlı eserlerini sayabiliriz. Muhaddislerin, konu ile ilgili çabaları hakkında daha çok bilgi ve kitap adı için bkz. Estîrî Cemâl, *et-Tashîf ve eseruhu fî'l-hadis ve'l-fikh ve cihûdu'l-muhaddisîn fi mukâfekatihî*, 2. bsk. Dâru Taybe, Mekke, 1997.

¹⁴⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 198, 199; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 213; es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 98; el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 230; A. Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 141.

¹⁵⁰ M. Reşit Özbalıkçı, *Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*, s. 217 (İbnü't-Tayyib el-Mağribî, *Şerhu'l-İktirâh* v. 44 b'den naklen).

bir otorite olan Hz. Peygamber'in sözüdür ve "din" demektir.¹⁵¹ Hz. Peygamber'in söylemediği bir şeyi ona söyletmenin günahı ve âhiretteki karşılığı çok kötüdür. Nitekim el-Asmaî (216/831)'den rivayet edilen "Hadisle uğraşan biri için en çok korktuğum şey, nahiv bilmemesi durumunda, onun, Hz. Peygamber'in '*Bana bilerek yalan isnat eden kişi, Cehennem'deki yerine hazırlansın.*' hadisinin kapsamına girmesidir. Çünkü Hz. Peygamber lahn yapmıyordu. Şayet rivayetlerinde lahn yaparsan, ona yalan isnat etmiş olursun." şeklindeki söz,¹⁵² yeterince aydınlatıcıdır.

3. İlk devir Basra ve Kûfe nahivcileri ile sonraki dönemlerden Bağdat, Endülüs ve diğer ülkelerin nahivcilerinden hiçbirinin hadisle istişhâd etmedikleri şeklindeki iddia, tarihî gerçeklere olduğu gibi, bilimsel dayanıklardan da yoksundur.

Hadisle istişhâd taraftarı olan bilginler, bu iddiaya genel olarak, "İlk dönem nahivcileri hadislere güvenmedikleri için onlarla istişhâdı terk etmiş değillerdir; onlar hadis talebi için yolculuğa az çıkıyorlardı, bu sebeple karşılaştıkları hadis sayısı azdı. Ayrıca hadis kitapları meşhur ve yaygın değildi. Zaten onların çoğu hadis bilgini değildi."¹⁵³ şeklinde cevap vermişlerdir.

Kanaatimize göre bu durum, olsa-olsa onların eserlerinde hadisle az istişhâd ettiklerinin bir açıklaması olabilir. Yani onlar, genellikle hadisçi değil, Arap dili ve onun meseleleri üzerinde yoğunlaşan kişiler oldukları için, ellerinde hazır buldukları malzeme, şiir ve nahvin çeşitli konularını içeren metinlerdi. Ama bu, söz konusu malzeme içinde hadisin hiç yer almadığı anlamına gelmiyordu.

Özellikle Ebû Hayyân'ın isim vererek "İlk nahivcilerden hiçbiri hadisle istişhâd etmemişlerdir." şeklindeki iddiası; Basra ekolünün reisi durumundaki Sîbeveyh (183/799), Kûfe ekolünün reisi durumunda olan el-Kisâî (189/805) gibi ilk nahiv bilginlerinin bizzat hadisle istişhâd ettiklerinin tespitiyle boşa çıkmaktadır.¹⁵⁴ Ayrıca ilk dönem dilcilerinden el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (170/786), el-Ferrâ (207/823), sonraki dönemde yaşayan dilcilerden de, Ebû'l-Abbas el-Müberrid (285/898), Ebû Ali el-Fârisî (377/987), İbn Cinnî (392/1001), ez-Zemahşerî (538/1143) gibi şahsiyetlerin hadisle istişhâd ettikleri hususunun sâbit olmasıyla,¹⁵⁵ bu iddialar geçersiz kalmaktadır.

¹⁵¹ Bu hususta, Muhammed İbn Sîrîn (110/728)'e ait "Bu hadis dindir, onu kimden aldığınıza iyi dikkat edin." ve İbû'l-Mubârek (181/797)'e ait, "Muttasil isnadı aramak, dindendir." şeklindeki sözler, hadisçiler arasında meşhur olmuştur. Bilgi için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 122, 392.

¹⁵² Kadı İyaz, *el-İlmâ*, s. 184; İbn'u's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 217; Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İbn Kesîr, *İlîsârü ulûmü'l-hadis*, s. 75; el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 710; es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 106; Hadis için bkz. Buharî, İlim, 38, Cenâiz, 33, Enbiyâ, 50, Edeb, 109; Müslim, Zühd, 72; Ebu Davud, İlim, 4; Tirmizî, Fiten, 70, İlim, 8, 13, Menâkib, 19; İbn Mâce, Mukaddime, 4; Dârimî, Mukaddime, 25, 46; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 7, II, 159, III, 13, IV, 47, V, 292.

¹⁵³ Muhammed el-Hıdr Huseyn, *Dirâsât fîl-arabiyye*, s. 176.

¹⁵⁴ Sîbeveyh'in hadisle istişhâdına örnek için bkz. *el-Kıtab*, I, 164, 232, 396; II, 35; II, 20, 35, 52. Kisâî'nin hadisle istişhâdına örnek için bkz. *Muğni'l-lebîb*, I, 37, 325.

¹⁵⁵ Muhammed el-Hıdr Huseyn, *Dirâsât fîl-arabiyye*, s. 177; Sa'îd el-Efğânî, *Fî usûli'n-nahv*, s. 54.

Burada adı geçen dilcilerden eserlerini tarayabildiklerimizden el-Müberrid, *el-Kâmil* adlı eserinde, bizim tespitlerimize göre 93 adet hadis zikretmiştir. Bu rivayetlerin hepsi, dilde istişhâd amacıyla sevk edilmiş olmasa da, bu gayeyle nakledilen hadis sayısı hatırı sayılır bir rakama ulaşmaktadır. Örnek olarak bkz. *el-Kâmil*, I, 191, 350, 366, II, 130, 184, 188, 229, 288, 294, 313, 314, III, 59, 230, 356.

İbn Cinnî, Arapça'da naklî delillerden birinin de hadis olduğuna eserinin birçok yerinde temas etmiştir. Bilgi için bkz. *el-Hasâis*, I, 219 (اغتننا بأطراف الحديث مبتنا); 250 (İbn Cinnî burada, حلف الله على صوته, hadisinde geçen zamirinin döndüğü muhtemel mercileri ele almıştır); 383 (لا تروى إني قول رسول الله); III, 246 (İbn Cinnî burada, Hz. Peygamber'in lahn yapan bir kişi hakkında söylediği احكامهم فانه حلف hadisini nakletmiş ve onun lâhni dalâlet olarak isimlendirdiğine dikkat çekmiştir.) İbn Cinnî'nin Hadisle istişhâdına daha fazla örnek için

Hatta nakledildiğine göre, hadisle istişhâda en ısrarlı biçimde karşı duran ve büyük iddiaların sahibi olan Ebu Hayyân bile, dilde hadisle istişhâd etmiştir Nitekim İbnü't-Tayyib el-Mağribî (1170/1757), "Bilakis, Ebû Hayyân'ın kendisinin, hadisle istidlâlde bulunduğunu gördüm." demiştir.¹⁵⁶

Konunun aydınlığa kavuşması için dilcilerin sarf ve nahiv konularında hadisle istişhâd örneklerinden birkaçına işaret etmemiz faydalı olacaktır.

C. HADİSLE İSTİŞHÂD ÖRNEKLERİ

1. "(حيّ)" kelimesi, sarf ilmi açısından 'haydi gel' anlamında bir isim fiildir; Hadisten örnek: (حَيِّ عَلَى الصَّلَاةِ) = "Haydi namaza gelin!"¹⁵⁷

2. "(نفس)" kelimesi, Arapça'da müennes kabul edilen kelimelerdendir." Hadisten örnek: (لَا يَدْخُلُ الْحَقَّةُ إِلَّا نَفْسٌ مُسَلِّمَةٌ) = "Cennete ancak, İslâm'ı kabul eden kişi girebilir."¹⁵⁸

3. "Kelimeler, bizzat lafızları kastedildiğinde i'rab açısından son harflerinin hareketi üzere mebnî kabul edilebilecekleri gibi, isim kabul edilerek mu'rab de olabilirler." Örnek: (إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَالٍ) ¹⁵⁹ Hadiste geçen (فعل) ve (تال) kelimeleri, mazi fiil olarak fetha üzere mebnî kabul edilebilecekleri gibi, isim sayılarak kendilerinden önceki (عن) harfi-cerriyle mecrûr da olabilirler.

4. "Muzarî'nin mütekelim şahsına, az da olsa emir lââmı bitişebilir." Örnek: (فَرَمُوا لَكُمْ) = "Kalkın size namaz kıldırayım."¹⁶⁰

5. "İhtisâs uygulamasında 'mahsûs', i'rabtan mahalli olmayan bir yapı olarak, mübteda ile haber arasına girebilir." Örnek: (نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورِثُ) = "Biz Peygamberler topluluğuna mîrasçı olunmaz."¹⁶¹

6. "Şart-cevap cümlelerinde şart fiili muzarî, cevap fiili mazi olarak kullanılabilir." Örnek: (مَنْ يَقُمْ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا قَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ) = "Kim kadir gecesini inanarak ve savabını umarak ihyâ ederse geçmiş günahları bağışlanır."¹⁶² İbn Mâlik, bazı nahivcilerin bu kullanımı zayıf bulduklarını ve zarurete binâen câiz gördüklerine işaret ettikten

→ →

bkz. *el-Hasâis*, I, 33, 36, 39; III, 76, 77, 102.

¹⁵⁶ Muhammed el-Hidr Huseyn, *Dirâsâtü fi'l-avâbiyye*, s.177; Sa'îd el-Efğânî, *Fi usûlî'n-nahiv*, s. 54.

¹⁵⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, II, 52; ez-Zemahşerî, *Kinabu'l-mufasssal*, 1. bsk. Matbaatu't-tekkaddüm, Mısır, 1323, s. 154.

¹⁵⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, II, 20. Hadis için bkz. Ebû Davûd, *Salât*, 28, 34, 36; Tirmizî, *Salât*, 149; Nesâî, *Ezan*, 3, 5, 15; İbn Mâce, *Ezan*, 1, 2; Dârimî, *Salât*, 3, 7, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 408, 409, IV, 43, V, 373.

¹⁵⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 35. Hadis için bkz. Buharî, *Edeb*, 6, *Rikâk*, 22, *İ'tisâm*, 13; Müslim, *Akdiye*, 14; Dârimî, *Rikâk*, 38; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 246, 251, 254, 255.

¹⁶⁰ Cemâlüddîn İbn Mâlik el-Endelüsî, *Şevâlihu't-tavzîh ve't-tasliûh li müşkilâtü'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Taha Muhsin, İhyâu't-türâs el-İslâmî, Bağdad, 1985, s. 216; İbn Hişam, *Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârib*, Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire, ty. I, 224 (İbn Mâlik ve İbn Hişam aynı kullanımın Ankebût: 29/12 âyetinde geçtiğine de işaret etmişlerdir.) Hadis için bkz. Buharî, *Salât*, 20, *Ezan*, 161; Müslim, *Mesâcid*, 268; Ebû Davûd, *salât*, 70; Nesâî, *İmâme*, 19, 2; Mâlik b Enes, *el-Muvatta'*, Sefer, 31; Dârimî, *Salât*, 61.

¹⁶¹ Cemâlüddîn b. Yusuf ibn Hişam, *Muğni'l-lebîb*, II, 387. Hadis için bkz. Buharî, *Humus*, 1, *Meğâzî*, 14, 38, *İ'tisâm*, 5; Müslim, *Cihâd*, 52, 54, 56, *Ebu Davûd*, *İmâra*, 19; Tirmizî, *Siyer*, 44; Nesâî, *Fey'*, 9, 16; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, *Kelâm*, 27; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 4, 6, 9, II, 463, VI, 145, 262.

¹⁶² Hadis için bkz. Buharî, *İmân*, 25, 27, 35, *Savm*, 6, *Terâvih*, 1; Müslim, *Müsâfirîn*, 173-176; Ebû Davûd, *Ramazan*, 1; Tirmizî, *Savm*, 1; Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl*, 3; İbn Mâce, *İkâme*, 173; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, *Ramazan*, 2; Dârimî, *Savm*, 54; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 191, II, 232, V, 318, 321.

sonra, "Esas olan mutlak anlamda câiz olmasıdır." demiş ve şiiir örnekleriyle iddiasını ispat yoluna gitmiştir.¹⁶³ İbn Hacer (852/1448), Buharî hadisinde cevap fiilinin mazî fiil olarak kullanılmasının, râvînin tasarrufu olabileceğine; Nesâî'nin, Muhammed b. Ali b. Meymûn'un Buharî'nin hocası Ebu'l-Yemân'dan aktardığı rivayette lâfzın, (من بئس له ليلة القدر بغفر له) şeklinde geçtiğine işaret etmişse de,¹⁶⁴ el-Aynî (855/1451), "Muhammed b. Ali b. Meymûn'un, Buharî'nin hocası Ebu'l-Yemân'dan rivayetinin, bizzat Buharî'nin kendi hocasından rivayetine denk olamayacağını ve Müslim rivayetinin de bunu teyit ettiğini"¹⁶⁵ söyleyerek, bu kanaate karşı çıkmıştır. Henâdî'nin de söylediği gibi, el-Aynî bu düşüncesinde isabetli görünmektedir. Buharî rivayetinin, Nesâî rivayetine takdîm edilmesi gerekir. Çünkü Buharî, bizzat hocasından naklederken; Nesâî, Muhammed b. Ali b. Meymûn aracılığıyla Buharî'nin hocasından nakletmektedir. Bu durumda bir râvî tasarrufu ihtimali, Nesâî rivayeti için söz konusu edilebilir.

7. "harf-i cerri 'nice, ne çok' anlamlarına gelir ve 'çokluk' ifade eder." Örnek: (رَبِّ) = "Dünyada nice giyinik vardır ki, kıyamet günü çıplaktır."¹⁶⁶

8. "harf-i cerri, sebep anlamı ifade edebilir." Örnek: (إن امرأة دخلت النار في هرة - حسنها) = "Bir kadın hapsedtiği bir kedi sebebiyle cehenneme girmiştir."¹⁶⁷

9. "fiili, hem ameli, hem de anlamı bakımından, (صار) gibi, nakıs fiil olarak kullanılabilir." Örnek: (فلا ترجعوا بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض) = "Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirler haline gelmeyiniz."¹⁶⁸ İbn Mâlik, hadiste geçen (لا ترجعوا) cümlesini, hem anlam, hem de irab bakımından, (لا تصبروا) ifadesiyle karşılamıştır.¹⁶⁹ Yani, irab bakımından, muttasıl zamir olan cemi vavı, (رجع) fiilinin mahallen merfû ismi, (كَفَرًا) kelimesi de, fetha ile mansub haberi durumundadır.

10. "Fiili gibi amel eden nekre bir mastar, mübtedâ olabilir." Örnek: (امر معروف صدقة) = "İyiliği emretmek bir sadakadır; kötülükten alıkoymak bir sadakadır."¹⁷⁰

11. "Bir mef'ûlün bihe geçişli olan (كفى) fiilinin mef'ûlünün başında zâid bâ (الباء) bulunabilir." Örnek: (كفى بالله إثمًا إن يحدث بكل ما سمع) = "Her duyduğunu nakletmesi, kişiye günah olarak yeter."¹⁷¹

¹⁶³ Cemâluddîn İbn Mâlik el-Endelûsî, *Şevâhidü't-tavzîh*, s. 67,68. Krş. Muhammed Abdulkadir Henâdî, *el-İlhiçâcu'n-nalvî inde'l-İmâm Bedriddîn el-Âynî fî dav'i kitâbilîhi Umdetu'l-kârî*, Mecelletu merkezi buhûs ve dirâsât, Medine, s. 155.

¹⁶⁴ Şihâbuddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali ibn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Salûlu'l-Buhârî*, 1. bsk. Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1300, I, 85.

¹⁶⁵ Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmedel-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Salûlu'l-Buhârî*, I, 227.

¹⁶⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, I, 134; Muhammed Abdulkadir Henâdî, *el-İlhiçâcu'n-nalvî inde'l-İmâm Bedriddîn el-Âynî*, s. 166, 167. Hadis için bkz. Buhârî, İlim, 40, Libâs, 31, Edeb, 121, Fiten, 6; Tirmizî, Fiten, 30; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Lübâs, 8.

¹⁶⁷ İbn Malik, *Şevâhidü't-tavzîh*, s. 123; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, I, 168; *Şerhu İbn Akil, İntişârâu seyyidi's-şühedâ*, Kum, 1311, III, 21. Hadis için bkz. Buhârî, Bed'u'l-halk, 16; Müslim, Tevbe, 25; İbn Mâce, Zühd, 30; Dârimî, Rikâk, 93; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 261, 269, 457, 467, 501, 507.

¹⁶⁸ Hadis için bkz. Buhârî İlim, 43, Edâhî, 5; Müslim, İmân, 118-120, Kasâme, 29; Ebû Davûd, Sünnet, 15; Tirmizî, Fiten, 28; Dârimî, Menâsik, 76; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 85, 87, 104, V, 37, 39, 44, 49, 78.

¹⁶⁹ İbn Malik, *Şevâhidü't-tavzîh*, 197.

¹⁷⁰ İbn Hişâm *Şerhu Şüzûrî'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-arâh*, Dâru'l-hicra, Kum, ty, 183. Hadis için bkz. Müslim, Zekât, 53, 54, Müsâfirîn, 84; Ebu Davûd, Edeb, 160, Tetavvu', 12; Tirmizî, Birr, 36; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 167, 178, II, 329.

¹⁷¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, I, 109. Hadis için bkz. Ebû Davûd, Edeb, 80.

12. "İzafetle husûsiyet kazanmış nekre kelime, mübteda olabilir." Örnek: (حمس)
 (ملوات كتبهن الله على العباد) = "Allah, beş vakit namazı, kullara farz kılmıştır."¹⁷²

Kelimelerin anlamlarını belirlemede hadisin delil alınmasında uygulama, biraz daha ağırlık kazanmış durumdadır. Arap dilinde ilk lügat kitabının yazarı olarak bilinen el-Halil b Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn* adlı eserinde, bol miktarda âyet, hadis ve Arap şiirinin sahîh olanları ile istishâd ettiği görülmektedir.¹⁷³ el-Halil'in bu eserinden sonra, ilk derli-toplu lügat kitabını yazan Ebû Bekr İbn Dureyd (321/933), *Cemheratu'l-luğa* ve Araplarda şahıs ve kabîle isimlerinin menşe' ve anlamları hakkında tarihî rivayetleri kaydettiği ve etimolojilerini verdiği *el-İştikâk* adlı lügat kitaplarında, bol miktarda hadisle istishâd örneği ortaya koymuştur.¹⁷⁴

Yine el-Ezherî (370/980) *Telzibu'l-lüğa*, el-Cevherî (393/1001) *Tâcül-lüğa ve Sınlâhu'l-arabiyye*, İbn Fâris (395/1004) *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, Ebû Mansur es-Se'âlibî (429/1038) *Fıkhul-luğa*, ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, İbn Manzur (711/1311) *Lisânu'l-arab*, el-Feyyûmî (770/1368) *el-Misbâhu'l-munîr*, el-Fîrûzâbâdî (817/1415) *el-Kâmûsü'l-mulîh* ve ez-Zebîdî (1205/1790) *Tâcül-arûs* adlı sözlük çalışmalarında, bol miktarda hadisle istishâda bulunmuşlardır.¹⁷⁵

¹⁷² İbn Hişâm, *Şerhu Şiizür'iz-zehab* s. 183. Hadis için bkz. Müslim, İmân, 8, 10, 29, 31; Buharî, Salât, 1, İlim, 6; Nesâî, salât, 1, 4; Dârimî, Salât, 208; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Salâtu'l-leyl, 14. Bu konuda daha fazla örnek için bkz. M.Reşit Özbalkıç, *Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstishâd*, s. 245-295.

¹⁷³ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi ilmül-lüğa ve envâihâ*, I, 188. el-Halil b. Ahmed (170/786)'in, 'ayn (ع) harfinden başladığı için *Kitabu'l-ayn* adını verdiği sözlükte, bizim tespitlerimize göre, (روى الحديث) başlığıyla 320 adet hadis, çeşitli kelimelerin anlamlarını tespit amacıyla kullanılmıştır. Bu kullanımların hepsinin yerine işaret edilmesi, çok fazla yer kaplayacağı için, örnek olarak ilk 200 sayfada geçen hadislerin yerlerine işaretle yetineceğiz. Bilgi için bkz. *Kitabu'l-ayn* (1. bsk. Tertib, Davud Sellûm-Selman el-Anbekî-İn'âm Davud Sellûm, Mektebetu Lübnân, Beyrut, 2004), s.6, 9, 18, 20, 21, 24 (4), 27, 37, 44, 46, 52, 60, 62, 66, 67, 69, 70, 74, 78, 79 (2), 80, 82, 83, 85 (2), 89, 90, 93, 99, 100 (3), 103 (3), 105, 114, 118, 120, 128, 130 (2), 134, 137, 140 (2), 141, 147, 151, 152, 153, 155, 156, 159, 162, 165, 168 (2), 169, 171, 173, 175, 177, 180 (2), 181, 183 (2), 188, 193, 194, 197.

¹⁷⁴ Örnek olarak bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ibn Dureyd, *Kitabu'l-ıştikâk* (2. bsk. Mektebetu'l-Mütenebbî, Bağdat, 1979), s.163, 322, 486.

¹⁷⁵ Burada adı geçen lügat yazarlarından İbn Fâris, Zemahşerî ve Feyyûmî'nin kitapları daha hacimsiz olduğu için, bu âlimlerin hadis kullanım oranları hakkında fikir verme amacıyla, verdikleri hadis sayılarına işaret etmek istiyoruz.

İbn Fâris'in (395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa* (1. bsk, thk. Şihabuddîn Ebu Amr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1994) adlı eserinin ilk 500 sayfasında hızlıca yaptığımız taramada, bazı sayfalarda birden fazla olmak üzere, 168 adet hadis nakletmiştir. Örnek olarak bkz. s.43, 45, 47 (2), 52 (2), 53 (2), 56, 57 (3), 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 81, 91, 95, 104, 106, 108, 111, 119, 120, 138, 140, 141 (2), 146, 147, 149, 151, 152, 153, 158, 160, 161 (2), 165 (2), 171 (2), 176, 177, 179 (3), 182 (2), 184 (2), 188, 194, 195, 197, 198, 200, 203, 204, 207, 208 (2), 209, 211 (2), 216, 219, 233, 235, 240, 241, 244, 245, 246, 248, 254, 258 (2), 261, 268, 271, 273, 274, 276, 277 (2), 281, 282, 284, 285 (2), 288, 293, 294, 296, 302, 304 (2), 308, 311, 319, 320, 321, 324, 326, 327, 328, 331, 333, 339 (3), 340, 341, 349, 350, 351 (3), 356 (3), 357; 359 (2), 360, 364 (3), 367, 368, 369 (3), 370 (2), 371, 374, 378, 388, 391, 392, 396, 397, 398, 400, 401, 406 (2), 413 (2), 414 (2), 416 (2), 418, 421, 425 (2), 431, 435, 436, 439, 441, 442, 443, 445, 448, 453 (2), 455, 462, 463, 464, 468, 471, 474, 476, 477, 478, 484, 486, 488, 496, 499.

ez-Zemahşerî (538/1143) de *Esâsu'l-belâğa* (Dâru Sâdir-Dâru Beyrut, Beyrut, 1965) adlı eserinde genellikle (روى الحديث) başlığı altında verdiği çok sayıda hadisle istishâd etmiştir. Örnek olarak bkz. *Esâsu'l-Belâğa*, s. 61, 66, 82, 114, 125, 128, 164, 256, 279, 309, 347, 348, 360, 441, 517, 602, 680.

el-Feyyûmî (770/1369)'nin *el-Misbâhu'l-munîr* adlı eserindeki örnekler için bkz. I, 86, 92, 93, 96, 100, 114, 115, 120, 165, 172, 176, 191, 217, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 243, 248, 255, 257, 263, 268, 282 (2), 292, 295, 309, 314, 336, 347, 348, 353; II, 365, 395, 405 (2), 410, 411, 414, 419 (2), 421, 423 (2), 435, 439, 454, 455, (2), 460 (2), 461, 467, 468, 470, 476, 493, 494, 500, 505, 520, 531, 539, 579, 584, , 586 (2), 591, → →

Dilci yönüyle de tanınan el-Feyyûmî, (فَيْيُومِي) kelimesinin, bilinen "hayırla yâd etmek" anlamı yanında, "şerle yâd etmek" anlamında da kullanılabileceğine işaret etmiş bu hususa delil olarak da, Buharî ve Müslim'in *es-Sahîh* adlı eserleri dahil, el-kütübü's-sitte'nin çoğunda yerini alan Enes b. Mâlik rivayetini göstermiştir. Bu rivayete göre, Hz. Peygamber, bir cenaze geçerken hayırla, bir başka cenaze geçerken de şerle yâd edildiğini görünce, her ikisi hakkında da üç defa "*vâcip oldu*" ifadesini kullanmışlardır. "Ey Allah'ın Elçisi, hayırla yâd edilene de, şerle yâd edilene de '*vâcip oldu*' buyurdunuz, bunun hikmeti nedir?" diye sorulunca, "*Kimi hayırla yâd ederseniz o kişiye cennet, kimi şerle yâd ederseniz, ona da cehennem vâcip olur; çünkü siz yeryüzünde Allah'ın şâhîtilerisiniz.*" buyurmuşlardır.¹⁷⁶ Bu hadisi nakleden el-Feyyûmî, şu değerli hadisi Arapların en fasîhi olan Hz. Peygamber'den, yine fasîh Araplar, onlardan da adalet ve zapt sahibi kişiler rivayet etmişlerdir. Bu sebeple o, lügatçilerin yaptıkları nakillerden daha güvenilir durumdadır. Çünkü şiirle istişhâd edenler, bazen durumu mechûl tek bir ravîden gelen nakille yetinmektedirler."¹⁷⁷

SONUÇ

Verilen bilgiler ışığında konuyu bir sonuca bağlamak gerekirse, Sa'îd el-Efğânî'nin diliyle şunları söylememiz mümkündür: Nahivcilerin ve sözlük yazarlarının delil saydığı bütün Arap kelimada, hadis rivayetinde gösterilen dikkat, zapt ve araştırmanın asgarisi bile bulunmamaktadır.¹⁷⁸ Mütেকaddim âlimlerden Arap dilinde hadisi delil kabul etmeyenler, hadis âlimlerinin dirâyet ve rivâyet açısından ortaya koydukları eserlerin halk arasında revaç bulduğu zamanda gelmiş olsalardı, hiç şüphe yok ki Kur'ân'dan sonra Hadis ile de istişhâd ederler; Hadis ilminin hassas terazilerinde tartıldıklarında haklarında birçok şüphe ortaya çıkacak olan şiir ve haberlere asla dönüp bakmazlardı.¹⁷⁹

Sa'îd el-Efğânî'nin bu üslûbunda biraz hamâset kokmakla birlikte, düşünceleri isabetli görünmektedir. Tereddütsüz olarak ifade edebiliriz ki, dilde hadisle istişhâda karşı çıkanlarının ileri sürdükleri gerekçelerin tamamı, Arap şiiri ve nesri için de geçerlidir. Bu itibarla yukarıda ortaya konulan üç görüşten, hadisle istişhâdın câiz olduğunu savunan düşünce, bize göre haklı ve tarihi gerçeklerle de teyit edilen bir görüştür. İstişhâd işini, belli şartları taşıyan hadisler için uygun gören düşünce ise, daha ihtiyatlı davranan bir görüştür.

Giriş bölümünde söz ettiğimiz Muhammed el-Hıdr Hüseyin'in kaleme aldığı *el-İstişhâd bi'l-hadîs fi'l-luğa* adlı Arapça makalede ulaşılan sonuçlar da, aşağı-yukarı, çalışmanın bütünü içinde delilleriyle ortaya koymaya çalıştığımız bu kanaati teyit

→ →

593, 599, 620, 622, 626, 627, 631, 641, 642, 644, 647, 652, 653, 657.

¹⁷⁶ Hadisin Buharî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde yer alan Arapça metninde ilgili cümleler, (فتوراً عليها حمراً) ve (فتوراً عليها غمراً) şeklinde geçmektedir. Hadis için bkz. Buharî, Şehâdât, 6; Cenâiz, 85; Müslim, Cenâiz, 60; Ebu Davud, Cenâiz, 72, 76; Tirmizî, Cenâiz, 63; Nesâî, Cenâiz, 50; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsted*, I, 22, 30, 45, 46, 54, II, 261, 466, III, 76, 186, 197, 211, V, 299.

¹⁷⁷ el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-minûr*, I, 86. Krş. M. Reşit Özbalkçı, *Arap Gramerinde Kur'ân ve Hadisle İstişhâd*, s. 201, 202. Feyyûmî yine hadisçilerin "Abd b. Zeme'a" adında geçen ikinci ismi "Zem'a" şeklinde mim harfinin sükûnuyla telâffuz ettiklerini, bu kelimeyi lügat kitaplarında bulamadığını kaydetmektedir. Bilgi için bkz. el-Misbâh, I, 255.

¹⁷⁸ Sa'îd el-Efğânî, *Fi usûlî'n-nahiv*, s. 47; Krş. Subhî es-Salih, *Ulûmü'l-İadîs*, s. 331, 332.

¹⁷⁹ Sa'îd el-Efğânî, A.g.e. s. 49.

istişhâd edilmez.

2. Yukarıda adı geçen kitaplarda yer alan hadislerle aşağıdaki şartlar çerçevesinde istişhâd edilebilir:

- a- Mütevâtir ve meşhur hadisler,
- b- İbadette kullanılan hadisler,
- c- Atasözü mesabesinde kısa, vecîz hadisler,
- d- Hz. Peygamber'in mektupları,

e- Hz. Peygamber'in bir kabîleye kendi lehçesiyle hitap ettiğini belirtmek için rivayet edilen hadisler,

f- Kasım b. Muhammed, Recâ b. Hayve ve İbn Sîrîn gibi mânâ ile rivayete izin vermeyen hadisçilerin rivayet ettiği hadisler,

- g- Değişik rivayetlerle geldiği halde lafızları değişmeyen hadisler.¹⁸²

Gerek Muhammed el-Hidr Hüseyin'in ulaştığı sonuçlar, gerekse Mısır Dil Akademisi'nin aldığı kararlar, yeterince açıktır. "el-Kütübü's-sitte ve daha önce yazılan hadis mecmuaları" kaydı, hadislerin büyük bir çoğunluğunu içine almaktadır. Çünkü başta İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eseri olmak üzere, çok sayıda hadis ihtiva eden *Musannef* ve *Müsned* tipi eserlerin pek çoğu, söz konusu zaman diliminde kaleme alınmış mecmualardır. Bir diğer kayda değer husus ise, değişik yollarla geldiği halde lâfızlarında değişiklik bulunmayan hadislerle dilde istişhâd edilebileceği gerçeğidir. Kanaatimizce bu şart, dilde delil alınabilecek hadis sayısını daraltan bir sınırlama gibi görünse de, gerçek böyle değildir. Çünkü farklı yollarla geldikleri halde lâfız değişikliği bulunmayan hadis sayısı çok fazladır. Elbette burada kastettiğimiz lafız değişikliği, hadisin muhtevâsını bozacak nitelikteki değişikliklerdir. Gerçek şu ki, küçük lafız değişiklikleri bulunmayan hadis yok gibidir.

Sonuç olarak kanaatimiz şudur:

Hicrî beşinci asır öncesinde kaleme alınmış hadis mecmualarında yerini alıp, hadis âlimleri tarafından sened ve metin açısından sahih ve hasen derecesinde görülen bütün hadisler dilde istişhâda uygun haberlerdir. Zayıf ve uydurma olanlara, ya senedindeki zafiyetten dolayı mevsûkiyet problemi taşıdıklarından, ya da metindeki anlam ve dil kusurları sebebiyle zayıf veya uydurma sayıldıklarından, ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Fazla cesur bir hüküm olur mu bilmiyoruz ama, bu çalışma sonrasında bizde oluşan kanaate göre, az önce çizdiğimiz çerçeveye giren hadislerden, teknik deyişle, özellikle "kavî-merfû" nitelikli olanlar, dilde delil olma açısından, Arap dilcilerinin delil aldıkları şiir ve nesir metinlerinden daha güvenilir ve daha iyi durumdadır. Özellikle *Musannef* tipi hadis mecmualarında daha yaygın bulunan maktû' ve mevkûf haberler ise, en azından teorik olarak, Hz. Peygamber'in ağzından nakledilenler kadar özen gösterilmeme ihtimalinden dolayı, belki dilcilerin istişhâd malzemesi olarak esas aldıkları metinler ayarında sayılabilir. Bizi bu kanaate götüren, geçen rivayet ilimlerindeki isnad sisteminin, dilcilerdekine oranla çok daha sıkı, hatta orijinal olması yanında, dilcilerin çekince koydukları hususlarda hadislerin, onların tasavvur edemeyecekleri ölçüde sağlam ve tutarlı durumda olmasıdır. Şu da bir gerçek ki, elbette hadisçilerin *sahîh* ve *hasen* buldukları her hadis, dil açısından aynı düzeyde ve parlaklıkta değildir. Yukarıda geçen bilgiler, dilde delil olmaya ehliyet açısından, hadisler arasında bir derecelendirmeye gidildiğini göstermektedir. Elbette bu, anlaşılabilir bir husustur ve doğru olandır.

¹⁸² Hüseyin Tural, Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Mes'elesi, s. 78, 79.